

УДК 398.41 (477.41/.42 – 191.2)

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

Володимир ГАЛАЙЧУК

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра етнології

У статті розглянуто традиційні уявлення про русалок з теренів Середнього Полісся. На основі переважно не опублікованих ще польових матеріалів висвітлено погляди поліщуків щодо походження цих демонологічних персонажів, їхнього вигляду, проявів, локалізації, часу появи тощо. Відзначено спільне у сприйнятті русалок і душ померлих загалом. Вказано на сучасний стан побутування вірувань про русалок і на чинники, які сприяють підживленню демонологічної традиції. Окреслено особливості середньополіських уявлень про русалок порівняно з відповідними уявленнями на Західному Поліссі й, почасти, на Волині. Констатовано, що образ русалки є внутрішньо неоднорідним: у ньому відстежуються риси декількох відмінних за характеристиками персонажів, основною об'єднавчою рисою яких є дочасна смерть.

Ключові слова: Полісся, демонологія, вірування, русалки, душі померлих.

Упродовж останніх десятиліть побачило світ чимало змістовних публікацій, присвячених традиційній матеріальній та духовній культурі Полісся. Значне місце серед них посідають статті, монографії, словники, в яких висвітлено демонологічні уявлення та вірування поліщуків. Дослідження сучасних науковців значно збагатили наше бачення цього важливого сектора духовного життя українців, дали змогу краще усвідомити колорит і неповторність чарівного Поліського краю, а водночас і його нерозривну єдність з іншими етнокультурними регіонами України, слов'янського світу загалом.

Левову частку відомостей про демонологію поліщуків було зібрано за програмою “Поліського етнолінгвістичного атласу”¹. Відтак, після Казимира Мошинського² і, почасти, Дмитра Зеленина³, докладне опрацювання зазначеної тематики знаходимо насамперед у численних працях представників російської школи етнолінгвістики: Нікіти та Світлани Толстих, Людмили Виноградової, Єлени Левкієвської та інших дослідників. Зокрема, Л. Виноградова є автором

¹ Див.: Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования. Москва, 1983.

² Moszyński K. Kultura ludowa Słowian. Kraków, 1934. Cz. 2: Kultura duchowa.

³ Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки / Вступ. ст. Н. И. Толстого; подгот. текста, коммент., указат. Е. Е. Левкиевской. Москва, 1995 [Традиционная духовная культура славян / Из истории изучения].

узагальнювальних статті⁴ та монографії⁵, в яких превалує саме поліський матеріал. Оцифровані матеріали з демонології, що містяться у “Поліському архіві”, видано під керівництвом Є. Левкієвської⁶. Щедро використано матеріали з цього архіву й у наявних томах етнолінгвістичного словника “Славянские древности”⁷ та у словнику “Славянская мифология”⁸.

Зі свого боку, до словника “Беларуская міфалогія”⁹ демонологію поліщуків як складову духовної культури населення своєї країни широко залучили білоруські науковці.

Важливе місце зайняв матеріал з Полісся і в сучасних оглядових працях відомих українських дослідників демонології, зокрема, Василя Скуратівського¹⁰ і Віктора Давидюка¹¹.

Водночас очевидним перебільшенням було б стверджувати, що поліську демонологію зібрано та вивчено з достатньою повнотою. Майже необстеженими залишилися навіть не села – окремі райони Полісся, зокрема й Середнього¹².

Пропонована праця спрямована на огляд своєрідної “візитної картки” демонології Полісся: найпопулярніших, найколеритніших і водночас найбільш багатогранних за походженням та проявами персонажів – русалок. Незважаючи на значну кількість наукових розвідок про русалок, учені досі не виробили єдиної концепції не лише щодо їхнього генезису, а навіть і щодо автентичності та походження назви¹³. Не в останню чергу на формування серед науковців

⁴ *Виноградова Л. Н.* Полесская народная демонология на фоне общеславянских данных // Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы. Москва, 2001. С. 10–49.

⁵ *Виноградова Л. Н.* Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. Москва, 2000 [Традиционная духовная культура славян / Современные исследования].

⁶ Славянские мифологические персонажи: CD-ROM. Информационная система для изучения славянской мифологии / Руководитель проекта Е. Е. Левкиевская. АОЗТ “ЭТС”, 2002.

⁷ Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. Т. 1: А–Г; 1999. Т. 2: Д–К (Крошки); 2004; Т. 3: К (Круг) – П (Перепелка).

⁸ Славянская мифология: Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. Москва, 2002.

⁹ Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. Мінск, 2004.

¹⁰ *Скуратівський В.* Русалії. Київ, 1996.

¹¹ *Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Луцьк, 2005.

¹² Принагідно зазначимо: у самостійний етнографічний район Середнє Полісся виділяють не всі науковці, розглядаючи його як частину моноліту Західного, або ж Прип'ятського Полісся (*Кирчів Р.* Етнографічне районування України // Етнографія України: Навч. посібн. / За ред. С. А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів, 2004. С. 130). Попри це, на користь виокремлення Середнього Полісся, з його західною межею приблизно по лінії ріки Горинь, свідчать як етнографічне районування Білорусії, так і діалектне членування української мови (*Див.: Карти № 3 та 5 у виданні: Славянские древности... Т. 1. С. 69, 71).*

¹³ Про назви на означення русалок див.: *Зеленин Д. К.* Избранные труды. Очерки русской мифологии... С. 142–148; Сучасний стан розв'язання проблеми походження назви “русалка” докладно висвітлив відомий львівський етнограф Корнелій Кутельмах (*Кутельмах К.* Русалки в

стереотипу русалки вплинули й романтичні літературні твори, які звели її постать до образу вродливої довгозеленокосої дівчини-утоплениці. Поступове накопичення польового етнографічного матеріалу дало змогу бачити русалок дещо інакшими. І хоча нині так званої “кабінетної міфології” у цьому аспекті не бракує¹⁴, усе ж сучасні найгрунтовніші дослідження “русальної проблеми” оперті головню на свідчення респондентів¹⁵.

Джерельною основою пропонованої праці стали насамперед польові записи автора зі Середнього і Західного Полісся та Східної Волині*. Пропоновані тут демонологічні відомості про русалок суттєво доповнюють уже оприлюднений фактографічний матеріал, сприяють підтвердженню окремих поодиноких відповідей інформаторів, уточненню ареалів таких чи інакших вірувань поліщуків стосовно походження, форм прояву, функцій та інших характеристик цих напівдемонів-напівлюдей.

Назви. Крім інваріантної назви “русáлка”, на Поліссі активно функціонують ще й такі її відміни, як “росáлка”, “росáвка”, “русáвка”, “русáлочка”, “русáлочка”, “русáлниця” (у Камінь-Каширському р-ні Волинської обл. зафіксовано ще назви “цинбáлка”, “цинбáвка”). На означення русалок-чоловіків зустрічається словосполучення “той русалка”, дослідникам відомі також демоніми “русалім”¹⁶, “русал”, “росал”¹⁷.

Походження. Більшість респонентів зі Середнього Полісся стверджує, що русалкою стає той, хто помре “перед Трійцю”, “на Тройцу”, “на Русалном тижні” (або ж, як кажуть, “на Русалку”, на “Русалницю”), від “Тройци” до “Розиргув”, на “Розиргі” (понеділок після Русального тижня):

Будто дівки вмирали саме перед Трійцюю – вони русалками стають¹⁸.

повір'ях поліщуків // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССХLII: Праці Секції етнографії та фольклористики. С. 87–153). Повністю поділяємо його думку про недостатнє обґрунтування виводу цієї назви від латинських Русалій (Див.: *Кутельмах К.* Русалки в повір'ях поліщуків. С. 151). Також, керуючись і власними спостереженнями, підтримуємо тезу А. Свидницького, висловлену ще у 1861 р. Він зазначав: “Русалок у декотрих місцях називають *росалками*. Ця назва, судячи з повір'їв, вірніша від першої” (*Свидницький А.* Великдень у доляні // Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. Київ, 1985. С. 456).

¹⁴ Див., наприклад: *Кісь О.* Дівчина-русалка: зваба безодні (імпліцитний код) // Народознавчі Зошити. 1996. С. 105–112 [Спец. вип.: Студії з інтегральної культурології. Вип. 1: Thanatos].

¹⁵ Див.: *Виноградова Л. Н.* Мифологический аспект полесской “русальной” традиции // Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. Москва, 1986. С. 88–135; *Ее же.* Народная демонология... С. 141–229; *Кутельмах К.* Русалки в повір'ях поліщуків. С. 87–153; *Сівіцкі У. М.* Русальная традиция беларусаў: міфапаэтычная сістэма, тыпалагічныя паралелі. Мінск, 2006.

* Принагідно висловлюємо щиру подяку фольклористам Ярославові Гарасиму та Андрієві Вовчаку, аспірантам кафедри етнології Надії Левкович та Інні Парій і студентам кафедр етнології та фольклористики за надану можливість використати їхні польові записи.

¹⁶ Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд. П. Ю. Гриценко та ін. Київ, 1996. С. 200.

¹⁷ *Кутельмах К.* Русалки в повір'ях поліщуків. С. 107.

¹⁸ Зап. 22.08.1994 р. у с. Стещині Поліського р-ну Київської обл. від Карась Єлизавети Дмитрівни, 1911 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

То з люди'ни¹ вони беруца. Бог посилає так – люди'на вмере, а душа ходіт. В русалку перетворица і ходіт русалкою¹⁹.

А бачили і женщин. Познали – вона на Тройцю вмерла²⁰.

(А по чому знали, що то русалка? – В. Г.). Це таке казалі, шо познавалі, хто помре. Чи цьому правда?²¹

Чоловек, який уми'рає на Русалочний ти'ждень, обізательно буде русалка. Даже мужик²².

Русалки – з людей, із тих, шо на Тройцю вмірали, прімерно – од Тройци до Розиргув. Мужики, жінки, дети²³.

Водночас досить часто умовами для перетворення у русалку є народження і (або) смерть на Трійцю (у Русальний тиждень, на Розирги):

Як на Розиргі вродиця дитя, чи хто помре, то буде русалкою на том светі²⁴.

Хто родиця на Русальний тиждень, і вмірає, той буде русалка²⁵.

Це нечиста сила, це тії, шо мертвії, шо на Тройцю родилось воно і на Тройцю вмерло. То хрещенії, а буває й нехрещенії, – нема разниці²⁶.

Як молодії дівочки чи дівки родяця і вмирають на Трійцю, то буде русалка²⁷.

Ну, кажуть, на Тройцю вродиця і на Тройцю вмере. (А хрещені? – В. Г.). Хрїщені²⁸.

¹⁹ Зап. 25.08.2004 р. у с. Білятичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Сороки Мотрони Марківни, 1934 р. народж., уродженки с. Кричильська цього ж р-ну.

²⁰ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Томченко Уляни Ничипорівни, 1912 р. народж.

²¹ Зап. 10.07.1997 р. у с. Корошиному Олевського р-ну Житомирської обл. від Харипончук Оксани Савівни, 1925 р. народж.

²² Зап. 15.08.2004 р. у с. Ігнатполі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Лісовської Марії Антонівни, 1940 р. народж.

²³ Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Валентини Вінцентіївни, 1938 р. народж.

²⁴ Зап. 19.08.2004 р. у с. Дідковичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. народж.

²⁵ Зап. 21.08.1994 р. у с. Мусійках Іванківського р-ну Київської обл. від Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. народж.

²⁶ Зап. 18.08.1994 р. у с. Городещині Поліського р-ну Київської обл. від Цудінович Федори Климівни, 1917 р. народж.

²⁷ Зап. 25.08.1994 р. у с. Обуховичах Іванківського р-ну Київської обл. від Железзової Надії Кирилівни, 1931 р. народж.

²⁸ Зап. 23.08.1994 р. у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл. від Ребрик Ганни Савівни, 1913 р. народж.

Як вмере на Тройцю і родиця на Тройцю – і русалка. (А хрещені? – В. Г.). І хрещені – все [о]дно русалка²⁹.

На Трійцю вродиця, на Трійцю вмере. Ото русалка³⁰.

Очевидно, відсутність однієї з цих ланок відобразилася у віруванні в існування напіврусалок: “Русалкі – то то, як умре на Русалниці, то то половина русалкі. А як вродиця на Русалниці і умре на Русалниці – то то ціла русалка. (А як то – наполовину? – В. Г.). Ну так, таке – ще не зовсім русалка”³¹. І хоча це вірування репрезентоване лише однією розповіддю, видається не цілком аргументованим пояснювати його лише логікою мислення інформатора.

Іноді, і ці варіанти найповніші, умовами перетворення у русалку є народження, одруження і смерть на Трійцю: “Вродилося, померло і весілля було на Трійцю – буде русалкою”³²; “Хто родиця, жениця і вмере на Тройцю – то русалка”³³; або ж народження і смерть на Трійцю без охрещення: “Русалка – то котре родиця на Трійцю, на Трійцю вмере, да ще й не хрищене, – ото русалка. А котре хрищене, то вже за русалку не попаде”³⁴. Якщо елемент хрещення є вторинним у сенсі архаїчності традиційної культури*, то включення до умов перетворення у русалку одруження є доволі суттєвим: у цьому варіанті з Трійцею виявляються пов’язаними три найважливіші віхи у житті людини.

Доволі розповсюдженою на теренах Середнього Полісся є думка про те, що русалки походять із людей (іноді – лише з дівчат), котрі втопилися або у Русальний тиждень, або й у будь-який інший час:

Русалкі – то душі топлеників, хто на Тройцю топица³⁵.

²⁹ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Томченко Уляни Ничипорівни, 1912 р. народж.

³⁰ Зап. 18.07.1996 р. у с. Макалевичах Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Тимошенко Оксани Григорівни, 1907 р. народж.

³¹ Зап. 18.07.1997 р. у с. Сновидовичах Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Старенької Євфросинії Петрівни, 1926 р. народж.

³² Зап. 25.07.1996 р. у с. Лумлі Малинського р-ну Житомирської обл. від Савченко Олени Іванівни, 1938 р. народж.

³³ Зап. 25.08.1998 р. у с. Володимирівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. народж., уродженки с. Максимовичів Поліського р-ну Київської обл.

³⁴ Зап. 16.08.1994 р. у с. Володарці Поліського р-ну Київської обл. від Яковенко Софії Тимофіївни, 1919 р. народж.

* Фактор охрещення чи неоохрещення померлої дитини видається суттєвим лише з погляду на те, що немовля просто не встигло охрестити, настільки скоро воно померло. В усякому разі, він акцентує на “безпірності” смерті немовляти.

³⁵ Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

То вони з утопляних на том тижні. І дівки, і паробки – всяке, що топилося на Русальном тижні³⁶.

Топляники. Хлопчик, наприклад, втопіца, чи дівчина, чи там жонка, чи чоловік... топляники – русалка. Це Русальний ж тиждень був, то втопілосо дитятко, штири годіка хлопчик. (Ці русалки. – *В. Г.*) стараюца кого-небудь узять после Тройци³⁷.

Русалки? – дівки, которая втопілася. (А в який час втопілася? – *В. Г.*). Коли Бог судив³⁸.

В іншому випадку респондент стверджувала, що русалкою стає той, “хто на Росальницю вмирає. І зимою на Всередной (третья від кінця неділя м’ясиць перед Великим постом. – *В. Г.*). Перед постом. Як Усередна. То хто вмирає на той Всередной, то буде росалка”³⁹. На жаль, ні підтвердити цю інформацію, ні встановити мотивацію зв’язку між русалками та вказаним святом не вдалося.

Зазначимо, що в напрямі на захід від ріки Горинь, зокрема в Зарічненському районі Рівенщини (Західне Полісся), домінують трохи інші типи уявлень про походження русалок. Найчастіше тут вважають, що русалками стають засватані, “запиті” дівчата, котрі померли, не встигши вийти заміж:

Русалки – то ті, які засватані, запити були дівчата, але шось у них розкидалось, і вони повмирали, і в русалки пішли⁴⁰.

Як вже зап’єца, заручини роблять дівчина з хлопцем, ну, да не попаде поженитиса їм, да вона вмирає, вона вже, кажуть, не йде вона до Бога, душа її, але вона в русалки попадає⁴¹.

Кажуть, як дівка засватана, і шось не полючилося, і она вмере засватана, от вона буде русалькею⁴².

³⁶ Зап. 27.08.2004 р. у с. Рудні-Карпилівській Сарненського р-ну Рівенської обл. від Корж Анни Мойсеївни, 1929 р. народж.

³⁷ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Левчук Єви Микитівни, 1930 р. народж.

³⁸ Зап. 22.08.2004 р. у с. Лопатичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Кравчук Ганни Макарівни, 1938 р. народж.

³⁹ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. народж.

⁴⁰ Зап. 29.09.2006 р. у с. Неньковичах Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. народж.

⁴¹ Зап. 27.09.2006 р. у с. Сенчицях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Хоружої Зофії Степанівни, 1927 р. народж.

⁴² Зап. 27.09.2006 р. у с. Сенчицях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. народж.

Як зроблять запоїни молодій, і вдруг вона заболіла і умерла, то вона буде всю жизнь русавкою⁴³.

Певні відомості про стосунок заміжжя до умов перетворення у русалку (на жаль, чітко не окреслені територіально) знаходимо й у монографії К. Мошинського⁴⁴.

Іншим домінуючим типом на Зарічненщині є уявлення, що русалками стають “без пори” померлі діти: “Гета тиї вмерлиї будьта, казали, що гета тиї безпірнії, діти безпірнії, то, шо не родятса впору”⁴⁵; “Як нехрещена дитина вмере, то буде русалкою. То колись таке баяли”⁴⁶. Те, що русалками стають саме діти, засвідчує й інший запис: “Ето така ганьба була на дитину: ой, ходиш, би (так ніби. – В. Г.) русалка, – то на такі недобрії діти”⁴⁷.

Водночас на Зарічненщині, хоча й значно рідше, побутує погляд на русалок як на всі померлі душі без винятку: “Ето вмерли души. Всі”⁴⁸; “Русалки – ето ж вроді вмерлиї ходіть. То всі вмерлиї, нема разлиці, коли вмер, а найбільш того молóденькїї дівчатка”⁴⁹.

Таке сприйняття русалок характерне й для Володимирецького району Рівенщини:

Ну, хто вмер, то вже казали, шо тоді на Русальний тиждень посля Трійци тиї вмерли ходять по житах⁵⁰.

Ми все кажем – померлі виходять да ходять. В нас колись були такі люди, шо бачили їх: оце ета посадка, то то ж було все жито, колись кругом поле було да жито росло, то були в нас такі жінки в селі, які, ми все кажем – достойни, шо бачили їх, як вони з кладбіщ виходять і ходять по житі, – мертвих. Але то мала частинка, де, може, на село одна душа, кожний інший не побачить, а як скажеш комусь, шо бачив, то вже й більш ніколи не будеш бачити. Усякі різні: і молодий, старий, маленький, – всякі виходять з кладбіщ – в жито, в жито, в жито...⁵¹

⁴³ Зап. 29.09.2006 р. у с. Старих Конях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Цикун Наталії Никифорівни, 1928 р. народж.

⁴⁴ *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. Cz. 2. S. 684.

⁴⁵ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Март Павлини Матвіївни, 1932 р. народж.

⁴⁶ Зап. 27.09.2006 р. у с. Морочному Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Карповича Івана Петровича, 1931 р. народж.

⁴⁷ Зап. 27.09.2006 р. у с. Морочному Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Леонтюк Ліди Федорівни, 1920 р. народж.

⁴⁸ Зап. 24.09.2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. народж.

⁴⁹ Зап. 26.09.2006 р. у с. Задовжжі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. народж.

⁵⁰ Зап. Л. Винницька, Т. Лілявська, Ю. Кльок 11.07.2006 р. у с. Озерцях Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Хвісюк Марії Трофимівни, 1923 р. народж.

⁵¹ Зап. О. Довгань, М. Папіш, М. Артем'як 10.07.2006 р. у с. Озерцях Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Гаврилук Єфросинії Герасимівни, 1939 р. народж.

Зустрічаємо тут і конкретизацію часу смерті майбутніх русалок: “На Русальний тиждень як людина вмирає, то вона русалка”⁵². Водночас побутують на Володимиреччині й варіанти, за якими русалки – це “безпірно” померлі (неохрещені) діти або дівчата: “Кажуть, що ці дітки, які вмирають, такі: вродиш – ні... воно вмере маленьке, то вже русалка”⁵³; “Чула, як казали, що от-то як діти нехрещені вмирають, дівчата, то вони стають русалками”⁵⁴.

На Камінь-Каширщині домінантним є уявлення про походження русалок із померлих дітей:

Русалки, кажуть, то діти недоношені. Отож вони недоношені і нехрещені⁵⁵.

Тії дітки, що повмирали без пори, і вони перетворююця на русалки. То тільки дітки⁵⁶.

Нехрещені діточки, вони йдуть до злого. Будь-які, будь-які, коли вони не вмирають: чи зимою, чи літом, діти всі стають русалками в Русальний тиждень⁵⁷.

Казали, що недоношені, нехрещені діточки оберталися, що вони ангелята-русалочки⁵⁸.

Казали, що безпірні діти (нехрещені) оберталися в русалки⁵⁹.

Ото тії діткі, що вмирають без цього (без хрещення. – *В. Г.*), і то вони русавками робляця⁶⁰.

Русалки, то малі діти, які вмирали, і дівчатка, і хлопчики⁶¹.

⁵² Зап. *М. Чигінь, С. Корчагіна* 10.07.2006 р. у с. Бабці Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Миронюк Оксани Леонтіївни, 1935 р. народж.

⁵³ Зап. *Р. Беднарська, М. Іванищук* 10.07.2006 р. у с. Старій Рафалівці Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Ткач Надії Пилипівни, 1925 р. народж.

⁵⁴ Зап. *А. Вовчак* 07.07.2006 р. у с. Мульчицях Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Кедич Анастасії Пилипівни, 1950 р. народж.

⁵⁵ Зап. *І. Парій* 11.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Куль Таїси Павлівни, 1922 р. народж.

⁵⁶ Зап. 10.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

⁵⁷ Зап. *І. Парій* 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. народж.

⁵⁸ Зап. *Н. Левкович* 17.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Козак Євдокії Олександрівни, 1935 р. народж.

⁵⁹ Зап. *І. Парій* 17.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Козак Євдокії Олександрівни, 1942 р. народж.

⁶⁰ Зап. 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. народж.

⁶¹ Зап. *Н. Левкович* 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. народж.

Часто поліщуки Камінь-Каширщини стверджують, що русалками стають лише дівчатка і молоді, років до сімнадцяти, дівчата, котрі померли незаміжніми:

Старі не йдуть, тільки такі дівчата молоді та дівчечка, такі підрутки, вмирають. То ті, що ще за муж не повиходили. Хлопців не бачили. То вони своєї пори вмирили (своєю смертю. – В. Г.). Різниця не було, коли (вони померли. – В. Г.)⁶².

Русавку – то якісь дівчечка молоді вмирають, то то вже вони виходять русавку. То як та вмерла, що за мужем не була. Малолітка⁶³.

Русавки – то молоді дівчата безспірні семимісячні⁶⁴.

Котрі вмирили молоді, ще такі незаміжні. Всякі – і малі, і більші. Хлопців не бачили. Так Бог посилає їх. То їм так Бог добре дає⁶⁵.

Жінка ніколи в світі не буде русавкою, – якщо дівчата вмирили, то всі русавками ставали⁶⁶.

Як бачимо, респонденти у багатьох випадках не обмежуються вказівкою на незаміжність дівчат-русалок, – вони акцентують на ознаці їхньої незайманості. Можемо припустити, що ця особливість дочасно померлих дівчат є навіть важливішою, ніж їхні заміжжя чи незаміжжя.

За матеріалами з Камінь-Каширщини, іноді діапазон померлих, хто стає русалкою, не обмежений віком чи статтю: “Як вмере, то так Господь дає, що виходили з землі і ходили”⁶⁷; “То як людина вмирає, і коли-то вона виходить, і ходить так як русавка, по житю. Всі, хто вмирає... Куди вітер, туди й воно – вітер його несе”⁶⁸. У частині ж розповідей русалки змальовуються як дорослі люди: “То люди ніби ходять з товкачем (”Товкачиком” мнуть картоплю. – В. Г.). То вроді мужчини, жінки – русавку”⁶⁹.

⁶² Зап. 15.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. народж.

⁶³ Зап. 11.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кузьмич Зінаїди Петрівни, 1927 р. народж.

⁶⁴ Зап. Н. Левкович 11.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

⁶⁵ Зап. 18.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. народж.

⁶⁶ Зап. І. Парій 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Губчик Ольги, 1911 р. народж.

⁶⁷ Зап. Н. Левкович 11.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Михайлик Параски Іванівни, 1913 р. народж.

⁶⁸ Зап. 09.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Євдокії Сергіївни, 1926 р. народж., уродженки с. Осівців цього ж р-ну.

⁶⁹ Зап. 09.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Пиливонич Ганни Андріївни, 1933 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

На Ратнівщині також побутує уявлення, згідно з яким “котре у Русалницю родиця і в Русалницю вмирає – то русалка”⁷⁰. Побутує і версія про походження русалок від утоплеників: “Вже потопилися, ото вже вони русалка будуть”⁷¹. Водночас доміантними є два інші варіанти. Перший із них передбачає походження русалок із “безпірно” померлих дітей⁷²: “В нас кажуть, шо в кого малесенькі дітки вмирали, то вони перетворювалися на русалочок”⁷³; “То тії-во дітки малейкії, шо нехрищенії вмирають”⁷⁴; “Ото тиї дітки, маленьке, шо то породяца, і вони ще нехрищенії”⁷⁵; “Ну, вмерши души. То вмерши дітки. То вони тіки якії достойні”⁷⁶; “То маленькі дітки вмерші, ото рік, два, три”⁷⁷.

У другому ж варіанті, який, назагал, не суперечить першому, русалки походять із “безгрішних” дівчат, тих, котрі не втратили своєї дівочої честі:

То ті, шо до свадьби десь чи под машину попаде, чи втопиця десь⁷⁸.

⁷⁰ Зап. 16.07.1999 р. у с. Турі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Зварич Марії Михайлівни, 1930 р. народж.

⁷¹ Зап. 08.07.2002 р. у с. Хабарищі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Кобак Софії Стефанівни, 1935 р. народж.

⁷² Показовим є зафіксований на Ратнівщині опис сновидіння, у котрому йдеться про русалочку як ще не народжену дитину: “Каже, те, беременна була, ну й вона хотіла покинути її (позбутися дитини. – *В. Г.*). Каже – сницца вночі, шо така дівчинка, каже, хорошенька. І та мати в житові коло їх, і така дівчинка. А вона, як ото колись в нас була українська форма с тими лентами, з вишивками. І, каже, а йе (я. – *В. Г.*) в тий сорощи і в тому фартухові, а вони, ка[же], тиї русалочки, танцюют по житові, і, каже, моє та дівчинка, шо ото йе хотіла її скинути. І, каже, учепилась мене за того фартуха і, каже, тегне. “Ти, – каже, – хоч мене покинути, але ти, – каже, – мене не покинеш”. Ті, каже, танцюют усе, а я, каже, кала їх. І, каже, (повторює. – *В. Г.*): “Ти хоч мене покинути, але ти, – каже, – не покинеш. Ти мати моє. Ти мати моє!..” І, каже, скіки я не намагалась, а вона очепилась (вчепилась. – *В. Г.*). Я, каже, крунуся отаково: може, вона одлетить. І в ту сторону, і в ту, а вона таки причепиця, і всьо. Каже – не покинеш, ти мати моє. А ті танцюють. Такії віночки. Такії віночки, та[к] як то колись танцювали” (Зап. 19.07.2000 р. у с. Самарах Ратнівського р-ну Волинської обл. від Баранчук Оксани Федорівни, 1939 р. народж.). З наведеного прикладу бачимо, як сновидіння можуть відображати традиційні демонологічні уявлення, тим самим розширюючи рамки демонологічної системи і стаючи її частиною.

⁷³ Зап. 07.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. народж.

⁷⁴ Зап. 10.07.2002 р. у с. Залухові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Колос Ювхимії Андріївни, 1931 р. народж.

⁷⁵ Зап. 19.07.2000 р. у с. Самарах Ратнівського р-ну Волинської обл. від Баранчук Оксани Федорівни, 1939 р. народж.

⁷⁶ Зап. 20.07.2000 р. у с. Самарах Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. народж.

⁷⁷ Зап. 15.07.2000 р. у с. Самарах Оріхових Ратнівського р-ну Волинської обл. від Штик Оксани Павлівни, 1928 р. народж.

⁷⁸ Зап. 10.07.2002 р. у с. Залухові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Цяк Ірини Нестерівни, 1928 р. народж.

То без гріха має дівчина вмерти. А така русалкою не стане. Вона коли ни вмере, то вона остаєся русалкою, коли смерть її візьме, нема різниці. Грішні є. Вона (грішна дівчина. – В. Г.) вже не має так права ходити русалкою⁷⁹.

Даже старії, дєвкі такії во, шо не ходили замуж і вже вони прожили свою жизнь в чесності, – і вони всьо ровно русалки. І малейки дітки, і більшейкі, й більшейкі⁸⁰.

Різномбарвність палітри народних поглядів на походження русалок демонструє і близька за демонологічними уявленнями до Полісся етнографічна Волинь. Зокрема, у Славутському районі Хмельниччини виявлено декілька інваріантів:

1. Померла нехрещеною безгрішна дитина: “А русалки тії, кажуть, шо це помре мала дитина, ну ше така, шо ше не грішна, то з неї получається русалка”⁸¹; “Кажут, шо це нехрищані діти мруть, і їх закопують, і то вони як то перетворююца в ті росалкі”⁸².

2. Померла посватаною незаміжня дівчина: “Як умре, засватана, ше не вінчались, ничого, то то вже буде русалка”⁸³; “Це, казали: як молодуха, і вмирає, от, засватана дівка, і вона йде в русалки”⁸⁴.

3. Померла у Русальний тиждень дівчина (у частині випадків – утоплениця): “Як умре дівчина на Росалний тиждень, посла Трійці, да її поховають, – да вона перекидаєця на росалку да виходить з ями”⁸⁵; “То, казали, як в той тиждень Русальний дівчина втопиця, то русалкою стає, то іменно в той Русальний тиждень”⁸⁶.

4. Покинута хлопцем дівчина-утоплениця: “Русалка робиця із дівчини, як вона топиця. То тільки як топиця вона: ходить хлопець до дівчини, да не візьме, а вона візьме піде в воду да й...” утопиться⁸⁷; “Дівчина, як хлопець її не візьме, вона йде сибі робить смерть, топиця...”⁸⁸

⁷⁹ Зап. 09.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Степанюк Ганни Іванівни, 1923 р. народж.

⁸⁰ Зап. 20.07.2000 р. у с. Самарах Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. народж.

⁸¹ Зап. Л. *Оніщук* 14.07.2007 р. у с. Нараївці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Опанасюк Надії Григорівни, 1919 р. народж.

⁸² Зап. 14.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Лопух Олени Яківни, 1933 р. народж.

⁸³ Зап. 14.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Лопух Олени Яківни, 1933 р. народж.

⁸⁴ Зап. 19.07.2007 р. у с. Волиці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Марії Тимофіївни, 1937 р. народж.

⁸⁵ Зап. 15.07.2007 р. у с. Нараївці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Боркалюк Віри Фамілівни, 1923 р. народж.

⁸⁶ Зап. Л. *Оніщук* 20.07.2007 р. у с. Малому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Басюк Лідії Григорівни, 1956 р. народж.

⁸⁷ Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. Інформатор себе не назвала.

⁸⁸ Зап. 24.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. народж.

5. Померлі неодруженими дівчина чи хлопець: “Як умре дівчина незамужня, невінчана, – це буде росалка, а як умре хлопець, щоб незамужній був, – то це буде русал, – так колись казали. А як вмре мала дитина, років до десяти, це вже буде анголя, а як вже таке чимале – то буде росалка”⁸⁹; “Як молода дівчина вмре чи хлопець, да й кажуть, що вже вони ходять. То і дівчина, і хлопець тоже цеєго оттаке”⁹⁰.

Стосовно наведених інваріантів можуть бути й певні відміни, наприклад, акцент на “чесності” дівчини чи хлопця, на часі, коли сватали дівчину, та ін.:

Ну, кажуть, – це молода дівчинка, як вона чесна, незамужня, чесна, бо можуть бути незамужні, а вже нечесні, особливо дівчатка, хлопчики, якщо при купанні вони тонуть і їх не можуть спасти, от кажуть: “Оце вже русалка”⁹¹.

То як засватали дівчину, і в Русальний тиждень посватали, і як дівчина посватана помре, чи втопиця – коли вже там не помре – обов’язково це буде русалка вона⁹².

Варіант із русалками як “безпірно” померлими засватаними дівчатами майже століття тому на порубіжних із Поліссям теренах Волині фіксував Василь Кравченко⁹³. Водночас зазначимо, що в поліських селах сусідніх із сучасним Черняхівським районом Малинщини та Коростенщини такий варіант авторові цієї статті не зустрічався. Не зустрічаємо його і в записах з Овруччини Михайла Пйотровського⁹⁴. З іншого боку, така візія на русалок має доволі широку географію побутування: так, зокрема, уявляють їхнє походження у Шацькому районі на Рязанщині⁹⁵.

⁸⁹ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. народж.

⁹⁰ Зап. 18.07.2007 р. у с. Клепачах Славутського р-ну Хмельницької обл. Інформатор себе не назвала.

⁹¹ Зап. Л. Оніщук 14.07.2007 р. у с. Нараївці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Ганни Іванівни, 1923 р. народж., уродженки с. Полянні Славутського р-ну.

⁹² Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. від Антощенко Ольги Яківни, 1937 р. народж.

⁹³ Зокрема, у с. Забрідді колишньої Левковської волості Житомирського повіту вчений зафіксував такі відомості: “Як засватаєця дівка тай умре засватана, то з єї буває Росалка. У маю, як жито квітує, то вони весілле своє гуляють, а куго вже нападують, то золускочуть. Була чутка, що дівчина пішла у жито, то на третій день найшли її неживую, ну, то, кажуть – “десь то Росалка залоскотала” (Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеко від цього села місцевосцях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали. Житомир, 1920. С. 71). Схоже повідомлення В. Кравченко записав і в урочищі Верболозах колишньої Черняхівської волості Житомирського повіту: “Як парубок женитьця з дівкою, сьогодні весілле, а вона вмре – отто вже – “русалка”. Вона як де чоловіка зловить, то залоскоче на смерть” (Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді... С. 137).

⁹⁴ Возняк М. Народний календар із Овруччини 50 рр. ХІХ ст. в записі Михайла Пйотровського // Древліяни: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. Львів, 1996. С. 291–335.

⁹⁵ “Невеста – “русалка”. Она уже всё, не девушка, после как хлеб-соль подняли. Невеста только с косой ходит, а в чуб ее не закручивает”; “Прасватають, ана сидить в невестах, ана никуда

Привертає увагу, що серед наведеного раніше матеріалу зі Східної Волині відсутні варіанти, де русалками ставали б усі без винятку народжені чи померлі на Трійцю. Забігаючи наперед, зауважимо, що й терміна “Розигри” (“Розирги”) на Славутщині виявити теж не вдалося. Згідно із загальним твердженням респондентів обстежених сіл цього району, “русалок у нас не проводили”, – отож межа “проводів русалок” пролягає трохи північніше, властиво, по етнографічній межі між Волинню та Середнім Поліссям. Те саме стосується й інваріанту із засватаною дівчиною: на теренах Середнього Полісся виявити його не вдалося, водночас на суміжних територіях Західного Полісся і Волині він є домінантним.

Як бачимо, поліський матеріал про русалок дає змогу виокремити декілька їхніх різновидів. Безперечно, можемо стверджувати, що згідно з майже всіма версіями русалки походять із душ померлих “без пори”: чи то дітей, чи то дівчат, чи то всіх – без поділу на вік чи стать.

Щодо русалок як душ неохрещених дітей, то на Поліссі, і не лише тут, померлі неохрещеними діти становлять окрему демонологічну категорію і відповідні уявлення про них побутують з уявленнями про русалок паралельно. Відомо, що померла неохрещена дитина просить імені. Якщо її вчасно не охрестити, вона переходить у розряд “чортів” – лякає, крутить вихором тощо: “Нехрещені і жертви абортів йдуть до злого, вихорь крутять разом із злим і недоношені дітки, як їх не ум’янить”⁹⁶. До русалок це не має ніякого стосунку.

Схожу картину спостерігаємо й щодо душ тих, хто випадково утопився чи раптово, несподівано помер. Вони так само “без пори” пішли із життя й про них також існує окремий масив вірувань, що не має стосунку до вірувань про русалок, а більше тяжіє до уявлень про самогубців. Ця категорія покійників виразно вирізняється серед решти померлих: їх ховають окремо, відрізняється

ни ходить: “Ну, русалка, – гаварять, – сидить дома”. Вроди уж пака ана ни девка, ни баба. Ана сидить и сидить дома. Ей куда? На улицу ана ни пайдеть, на сиделки ана ни ходит. Если жьних к ним придеть, то он к ней придеть, пасидит и всё. Вот иё “русалкай” и завуть” (*Слепцова И. С. Русалка // Рязанская традиционная культура первой половины XX века. Шацкий этнодиалектный словарь / Авт.-сост. И. А. Морозов, И. С. Слепцова, Н. Н. Гилярова, Л. Н. Чижикова Рязань, 2001. С. 345*). Авторка статті вважає, що в жартівливому прізвиську засватаної дівчини “русалка” відобразилися архаїчні уявлення про подвійну природу молодої, коли вона уявляється істотою, почасти належною іншому світові. Іншою мотивацією такої назви стала відстороненість, ізольованість просватаної дівчини від зовнішнього світу, для якого вона ніби помирає (*Слепцова И. С. Русалка... С. 345*).

Зауважимо: особливості історичного заселення не виключають можливості поліського походження частини традиційної культури Шацького району. Зокрема, серед місцевого населення є й нащадки т. зв. “білорусів”, – ймовірно, вихідців із західних губерній (*Слепцова И. С. Введение. Очерк истории заселения Шацкого района // Рязанская традиционная культура... С. 18*). Західні, у т. ч. й поліські елементи відчувуються також у мовно-етнографічних особливостях частини населення Шацького району (*Морозов И. А. Введение. Языковые и этнографические особенности этнодиалектов Шацкого района // Рязанская традиционная культура... С. 37*).

⁹⁶ Зап. *Н. Левкович* 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. народж.

обрядовість їх поховання, їм ставлять інакші меморіальні знаки, бояться їхнього посмертного приходу в світ живих, негативного впливу на майбутній врожай через викликання засухи тощо.

Не встигши вийти заміж, а отже, стати жінкою та народити дітей – виконати основне своє призначення у цьому світі, – “безпірними” є й русалки-дівчата. Тим паче, що подекуди вік таких “дівчат” вважають несуттєвим. Виглядає на те, що це єдина категорія покійних, демонологічні уявлення про котрих пов’язані лише з русалками. Водночас вбачається безпідставним потрактування їх як реальної кривавої жертви, покликаної сприяти родючості поля, як це на основі типологічного порівняння з обрядовістю індійців касті Канді припускає В. Давидюк⁹⁷. До слова: звичай заривати на полі частини тіла ритуально вбитої дівчини, а її кров’ю зрошувати посіви зафіксовано й у північноамериканських індіанців племені пані (пауні)⁹⁸. Не заперечуючи загалом можливості походження русалок із передчасно померлих ритуально значущою смертю людей (як варіант – із дівчат), що мало би посприяти родючості поля, все ж висловимо сумнів щодо типологічної однозначності між зазначеними випадками: не можна опиратися на збіги в обрядовості далеких одна від одної культур, а тим більше робити майже виключно на основі такого порівняння історичну реконструкцію.

Якщо для перелічених категорій покійних основною ознакою для перетворення у русалку був фактор передчасної смерті, то відразу ж треба зазначити, що не всі самогубці у народному сприйнятті були однаково “нечистими” і не всі вони ставали русалками. Зокрема, про питання належності до т. зв. “дедів” інформатор з Овруччини відповіла так: “За ци’х не запи’сано, шо вешаюцца, – не дано їм. Ето продав душу злomu. Їх только на Тройцу помінают, хто сам на себе руки ложіт”⁹⁹. Водночас стосовно повішеників існують значно жорсткіші обмеження, ніж стосовно потопельників чи інших категорій “безпірно” померлих: “Як тії, шо на себе накладають мотузочка, то тих ни хувають на могилках, бо він сам сибі зробив смерть. А як втопився – то хувають так як всіх”¹⁰⁰. Не зафіксовано на кореспондованій нами території і свідчень про те, що повішеники ставали русалками.

Суттєво відмінну категорію, з погляду на походження русалок, становлять ті, хто помер своєю смертю в часі Русального тижня, адже вони, за логікою, мали би переходити у розряд “дедів” (принагідно зауважимо, що статус останніх

⁹⁷ Давидюк В. Русалки і русальці // Давидюк В. Кроковеє колесо. Нариси з історичної семантики українського фольклору. Київ, 2002. С. 133–136.

⁹⁸ Токарев С. А. Религия в истории народов мир / Общ. ред. и предисл. А.Н. Красникова. 5-е изд., испр. и доп. Москва, 2005. С. 128.

⁹⁹ Зап. 17.08.2004 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. Інформатор себе не назвала.

¹⁰⁰ Зап. 24.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Нужи Катерини Іванівни, 1927 р. народж.

не залежить від вікової диференціації: “І молодіє, і стариє – все [о]дно дзєди”¹⁰¹; “Деди? – это всі померлі, хто своєю смертю помер. Разниці нема, скільки років, навіть і дитинка хрещена, то тоже йде в деди”¹⁰²), – однак натомість чомусь стають русалками. Відтак першорядною в даному разі є хронологічна ознака. Саме хронологічну ознаку треба визнати за домінуючу й у питанні про генезис русалок узагалі, адже незалежно від того, хто і в який спосіб помер, їхня поява пов’язується насамперед із Русальним тижнем. Найпереконливішим з цього ракурсу виглядає потрактування генезису повір’їв про русалок, сформульоване К. Кутельмахом, чия візія, власне, опирається на історичні особливості Русального тижня і полягає у його сприйнятті як періоду сезонного переходу пізньопалеолітичних мисливців із поселення у поселення¹⁰³. Однак таке потрактування не враховує ритуального лейтмотиву святкування русалій – це не просто поминання померлих, а викликання дощу і забезпечення родючості й доброго врожаю¹⁰⁴. Залишається незрозумілим, як поминання померлих ще у мисливських племен трансформувалось у яскраво виражений аграрний культ землеробів і який стосунок мають до цього “безпірно” померлі: чи це були навмисно умертвлені, чи випадково померлі ритуально значущою смертю в часі святкування русалій.

Отож, на наш погляд, питання генезису русалок потребує ще прискіпливої уваги дослідників, і давати на нього відповідь неодмінно треба із залученням етнографічних даних не лише слов’ян, а й інших народів¹⁰⁵, і не лише календарної, але й сімейної (як похоронної, так і родильної та весільної) обрядовості.

Сталі фольклорні сюжети. Більшість поліських бувальщин та оповідок ототожнює русалок і покійників, що природно з погляду на розповіді про їхнє походження. Загалом фольклорні тексти про русалок-покійників, які побутують на теренах Середнього Полісся, зводяться до кількох інваріантів. Один із них описує допомогу померлого-русалки т. зв. “свому” – живому родичеві:

1. А колісь, каже, й русалкі ходили. Ходили, розказував батько, й такими голкамі кололі. Просто голкамі, ніби циганськими. Один, батько так розказував, шо вон був свой да вмер. Ну, то вон умер, а вон себе ішов чоловік, да пошов да брав мед. А вони йшли русалкі. А вон йде вже да баче, шо то свой вібірає мед, да каже: “Свой, свой, пудбери хвой*”). Той глянув да пудобрав. А так вони закололі б. То

¹⁰¹ Зап. 17.08.2004 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. Інформатор себе не назвала.

¹⁰² Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. народж.

¹⁰³ Кутельмах К. Русалки в повір’ях поліщуків. С. 150–151.

¹⁰⁴ Див.: Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. Москва, 1987. С. 681.

¹⁰⁵ Як, для прикладу, це спробував зробити Вітольд Клінгер (*Klinger W. Wschodnio-Europejskie rusalki i pokrewne postaci demonologii ludowej a tradycja grecko-rzymska. Lublin; Kraków, 1949 [Prace etnologiczne. T. 2]*).

* Приладдя для підйому бортника на дерево.

батько казав, що, каже, бег вон – свой, і бегли русалкі чужіє. Он свой, що вмер. То, каже, що вони його кололі. Направду кололі тогó вже свого (померлого родича кололи голками за те, що допоміг живому. – *В. Г.*). Але – то мертвії все¹⁰⁶.

2. Стоїт чоловік. Аж уперед ідуть тоже спєви. Тіє ж, росалкі, спєвають, спєвають, спєвають. А вон – шібіць! Йому ножа (кинув померлий брат-русалка. – *В. Г.*). Брату. Брат помер, да йде з цімі росалками. Да шібіцьнув ножа йому. Тако наодлив (навідліг. – *В. Г.*) кинув: “Обчерис, – каже, – тім ножем і стой смєло”. От вон взяв і обчерівся, цім ножем. От вон обчерівс, і того ножа приньос додому, і поклав за тей сволок. І сколько вон жив, он там лежав, тей нож. Це розказував. Як Тройца – так вон хату обчирює¹⁰⁷.

3. Каже мачуха: “Де ти була, дочка?” – Дівочки забрали мене да повели, і купали мене: да тольки хочуть повалить, а з іми – така тьотка (а в їх тьотка вмерла на Тройцю), дак та тьотка не давала, да й не втопили мене, да й привела до двора, да й не пустила¹⁰⁸.

Інший інваріант розповідає, як на Русальницю померла дівчина-русалка приходить до живої сестри, щоб та позичила їй улюблену спідницю:

Шо в сєлє в одном було: померла дєвка. А [о]дна дєвка восталаса. Во... Ну, й їє там нарадилі, вбралі, да не надєли йой юбку, ту, шо вона хотєла. От ужє пришла ця русалка. Она приходить до цєє сєстри: “Оксана, винєси мою сподницю”. Та: “Нашо вона тобє?” “Я гулять пойду”. І так вона ходила: сколько цє дньов була Русалка, і вона так і приходила. Ввєчєрї приходить, вона ввєчєрї виносить цю юбку і вєшає на воротах. О. А вона приходить ужє, забирає цю юбку, – йде гулять. Ця русалка. От і мати заметила... Вона розказала, шо матер ничо[го] – ни слова про цє – сєстра. Вона каже: “Не”. ...От мати побачила: вийшла – сподниця висїт мокра: “Оксано, чоґо сподниця мокра?” “Так і так. Приходила сєстра да ходила гулят. Вона мїне заставіла, щоб я їє віносила”. І вона (ця русалка. – *В. Г.*) больш не прїйшла¹⁰⁹.

Схожі тексти побутують і серед населення Західного Полісся:

Дочка була дуже хороша, і померла. І хотіла, щоб її вділи в шовкову спудницю, а мати ту білу спудницю не положила в труну. Дочка вмерла перед Русалним тижнем. Сон приснився сусідам, шо дочка казала: “Чо мати не положила спудницї?”

¹⁰⁶ Зап. 18.07.1997 р. у с. Сновидовичах Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Старенької Євфросинії Петрівни, 1926 р. народж.

¹⁰⁷ Зап. 25.08.1998 р. у с. Володимирівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. народж., уродженки с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

¹⁰⁸ Зап. 23.08.1994 р. у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл. від Ребрик Ганни Савівни, 1913 р. народж.

¹⁰⁹ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Васильчук Анастасії Євхимівни, 1912 р. народж.

Тоді мати повісила спудницю в Русавний тиждень на вуглі хати. На другий день глянула, а спудниця мокра. Казали, що та дівчина-русавка приходила¹¹⁰.

У ще в іншому інваріанті батьки упродовж року, від однієї Русальниці до іншої, утримують дочку-русалку в хаті:

1. Умерла дочка на Русальном тижні. І год вуйшов, а вони [о]бедалі, і окно було вчиняне. І на Русальном тижні трейтього дня шото тамка в хаці – ілі хустка знімалася, ілі що? І бацько тако їе обняв і хапнув. А то дочка була. То вун – за єї, да поставів на покуці. І вона так стояла. Целий год. Як етиє дзеди, то тако стане, над парою постоїць і знов – в кучок. Як бацько поставів, так вона і стоїць там. А прийшов той дзень, тей самій, которий ето Русалний. А було окно [о]дчиняне. А вона, каже, отако стала да в окно глянула да: “Ох! Наші йдуць!” – заплескала в ладкі да, каге (каже. – В. Г.), – в окно, да й пошла. То то воно, я знаю, колі воно було таке?¹¹¹

2. А одну дєвочку батьки (вже булa годов п’ятнадцить чи шєснадцить) зловіли єе. Зловіли, забрaли у хату. Забрaли єе в хату, і вона на печє в кучок сєла, і лицєм – в угольчик, і не поврaчивaєцa. А шo вони зaмєтїли – шo от прїмерно вони вaрaт єсти, поставлaт на прїпечку, да як нєма нїкого в хатї, дaк вoнa, кaжє, вїбєгaє з тoє печї і цю пaру хвaтaє. Дaк вoнї вжє як зaм’єтїли, дaк вoнї вєє врєм’я стaвлaють цє і вїхoдaт усє з хaтї, шoб вoнa вжє пїтaлaсь цїєю пaрoю. І [вї]дбулa вoнa цєлий гoд в їх у хaтї. А прїшлa Трoйцa, мїнулo трї днє, а вoнa, кaжє, – вєсї ж у хaтї булї, – встaє з тoє печє, з тoї печї скoчїлa, дa: “Ух! ух! Мoє прїшлї! мoє прїшлї!” – і вєсьo, і бїльш їє нїхтo нє бaчїв. Цє в Нарoвлaнскoм рaйoнї тaкє булo, мoя мaтї звїдтї¹¹².

Стoсoвнo цїх oпoвїдoк дoдaмo, шo, спрaвдї, полїщуки дoтрїмуютьсa звичaю пoмїнaтї в Русaльнїй тїждєнь тїх, хтo мaв бї пo смєртї стaтї русaлкoю: “В нaс oднa, і тo Русaлнїй тїждєнь, oд Трїцї, мaтї вжє гoтoвїть її, шoсь стaвлєє – мїску, лoжку, кружку, хлїб нaкрaє нa стїл, бo дoчкa прїйдє у гoстї”¹¹³.

Чaстo русaлoк бaчїлї у вїглaдї тaк звaнoгo “нaвськoгo вєсїллє”, oпїсї якoгo дoвoлї чaстoтнї нa Сєрєдньoму Пoлїссї:

1. А oднa пoшлa пo ягoдї. Дaлєкo. Нa Трoйцю. Тo кoлїсь мaлo хтo їшoв. А зaрa хoдїть. Зaрa вєє – русaлкї. І кaжє – їдут бұхaлo, грaє гaрмoнє, бұхaлo, і вїухкують,

¹¹⁰ Зап. I. Парій 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Губчик Ольги, 1911 р. народж.

¹¹¹ Зап. 24.07.1997 р. у с. Копиці Олевського р-ну Житомирської обл. від Лозко Ганни Василівни, 1925 р. народж.

¹¹² Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Валентини Вінцентіївни, 1938 р. народж.

¹¹³ Зап. 09.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Степанюк Ганни Іванівни, 1923 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

танцюють. Вона каже: дивлюся – і нема нікого, і танцюють. Вона каже: Господі! І ягод не набрала, як сунула додом, – по мнє і зараз мороз котить. Як сунула додом, уже й тие ягоди кінула. Тепер ніколи не пуйде¹¹⁴.

2. Яцків Іван віз дрова з лісу, коли баче – весілля йде: і жонки, і дівчата такіе...¹¹⁵

Доволі часто, однак, в описах “навського весілля” ні русалки, ні будь-які інші демонологічні персонажі не фігурують: йдеться лише про музику, яка лунає невідомо звідки. Відповідно, респонденти не завжди пов’язують його з русалками, іноді вважаючи таке “весілля” проявами нечистої сили, “лякайла”:

1. Моя сестра покойна ходіла в лес посадку полоти. Тут заграла музика, а там же й села нема, нічого. Там колись хутори були. Заграла гармошка. То вона кінула і ту посадку полот да побегла додому. Каже – ну, вже так єдут да співають васельє, шо й ну. І гармошка грає. Це вже, думаю, міне прієдут до кошари, то й міне охотней буде. То вони як прієхали – ту кошару худоба обернула, порозбігаласа та худоба. То вже назавтра пастухи попріходілі, то там один був хитрий пастух, позбірив... І грає музика, і співає, і воз тарабаніть, а нічого нема¹¹⁶.

2. А є – музика грає. Ми (я ше мала була) з падружкою Галькою раз йдем, я і кажу: “Слухай, Галя, чуєш, яка музика грає?” Пошли туди. А там фігура стояла, може, в колишнее врем’я, то і церква там була – стояв хрест. Толькі доходим до її хати, а такою бурою, таким ветром як дало нам, ми вскочили і бульш не ходили. Галя каже: “Тату, там так музика грала”. Вон вишов – тольки окна затрещали. Двері закрив і каже: “Я вам дам – больш ходити”. То, казали, недобре було. На соше, на роздорожжі¹¹⁷.

Загалом же ймовірно, що оповіді про “весілля русалок” зумовлені демонологічними уявленнями про них як про незаміжніх дівчат.

І, нарешті, один з інваріантів описує зустріч людини з процесією русалок, при якій одна з русалочок, часто найменша, з тієї чи іншої причини відстає від інших:

1. Це ше токо мати моя розказувала, шо як була мала, то бачили русалок. После Труйци цілу неділю не можна шити, аж до Розигр. І колись русалок бачили люди. То, каже, на городі люди там шось роблят, а вони ідут. Ідут сперва старіє, потім вже молодшіє,

¹¹⁴ Зап. 27.08.1998 р. у с. Підгайному Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. народж.

¹¹⁵ Зап. 15.07.1995 р. у с. Яжберені Народицького р-ну Житомирської обл. від Комарчук Надії Василівни, 1932 р. народж.

¹¹⁶ Зап. 19.08.1995 р. у с. Ласках Народицького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Ганни Никодимівни, 1929 р. народж., уродженки с. Островів цього ж р-ну.

¹¹⁷ Зап. 14.08.1995 р. у с. Великій Чернігівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Веремейчик Василюни Саківни, 1927 р. народж.

молодшіє, а ззаду вже така дівочка маленька бежит і кульгає. “А чого ти, каже, кульгаєш?” (на ножку). А вона – “Це мені, – каже, – мама поколола ножку”. Виходить, вона шила на тих Розиргах і поколола їй ножку, і вона кульгала¹¹⁸.

2. Пошов один чоловік у лес. От іде у лесі, аж ідуть такіє спєви, такіє спєви, музика грає, і бежат. Бежат усє – і старіє, й малиє, маленькі, і всякі. А дівочка одна іде, і спадає в єє трапочкі тіє, шо ножки пообматували. А вона йде і каже: “Дядечку, поможи міне. – На того чоловіка. – Поможи міне об’язат, бо я остаюся, бо пошли нашіє”. Ун єй об’язав ножку, і она й побегла, й побегла. Росалкі. Це на Тройцу було¹¹⁹.

Одміни цього тексту також відомі й населенню Західного Полісся:

А то раз бачив, йшли дєсь там раз – одноє скакало в пути, а другое оповите, так як то оповивають дитину в коляску, і воно оповитейкоє лежело, в труні, і так як воно йшло з тими русалками, то воно стіббло так. То, каже, не міг нічого йому зробити. Тое шо скакало в пути, то він розрізав шнурочка ножем, а тоє шо стібало через головку, то озєв, каже, на руки і оддав взрєслой жіноцци. Чи там дівчина, чи хто там ішла, ну, русалниці оддав на руки ту дитину. І, каже, взяла вона і понєсла тую дитину (То, шо стібало – то перєкочувалось так через головку, воно не могло йти, а оповите було). Ото тако росказовав батько наш¹²⁰.

Варіант з розв’язуванням “пута” побутує й у Волині: “В нас тутє нема, сину, а тутє дід жив в войну, то казав, шо вискакали дівчєтє з збожжє і просились, шо розв’язи ноги чи руки, бо як хоронили, то забули розв’язати, – то він ше розв’язував”¹²¹.

Рештє текстів про русалок як про конкретних покійників (цє, здебільшого, бувальщини) не мають стабільного сюжетного стрижня.

Вигляд. Щодо зовнішнього вигляду русалок, то на території Середнього Полісся цілісної картини немає. Назагал русалок вважають або невидимками, або тінями людєй, які видно лише здалєку. Бачити їх могли не всі:

Вони показувалися не всєм, а так – кому то вже дє. У лесі або дє¹²².

¹¹⁸ Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Валєнтини Вінцентіївни, 1938 р. народж.

¹¹⁹ Зап. 25.08.1998 р. у с. Володимирівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитєнко Ганни Левківни, 1918 р. народж., уродженки с. Максимовичів Поліського р-ну Київської обл.

¹²⁰ Зап. 20.07.2000 р. у с. Самарах Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. народж.

¹²¹ Зап. 23.07.2007 р. у с. Миньківцях Славутського р-ну Хмельницької обл. від Кальчук Анни Захарівни, 1926 р. народж.

¹²² Зап. 18.07.1996 р. у с. Макалєвичєх Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Тимошенко Оксани Григорівни, 1907 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

А кажуть, і русалочки бачили. Ну, як тінь вона пробіжить, і немає. Наче людина йде, а так – тінь прошла, і немає¹²³.

Тень така. Прбста людина, ну побачиш тільки [ві]ддала єс, а якщо ближче пудходить – вони скриваюця¹²⁴.

Ну, вони невідімка ж, ті русалки¹²⁵.

Русалка – неприємна людина. Но їх ніхто не бачив¹²⁶.

Судячи з однієї з бувальщин, бачити русалок могли діти:

Шо на Русалном тижні помірают, то вже йдуть в русалкі. Брала хлопчіка в поле. Аж чую, а вон гомонить: “Ляля, ляля, ході зо мною, ляля...” Я думаю – до когó ж воно говорить, нема ж нікого. А потому розобрала – це ж русалкі, говорать. Я за те дитя – і зтуля. Це вони не всім показуюця. А хіба ж душа в кладбищі? Кажуть, шо девкі в белих одеждах, коси порозпўскание¹²⁷.

У Поліському районі Київщини вказували інший варіант: “Здебільшого, говорать, шо їх тільки жінки бачили”¹²⁸. Неодноразово траплялися випадки, коли з-поміж групи лише одна людина бачила незвичне явище.

Що бачити русалок могли не всі, подекуди вважають і на Зарічненщині:

Їхали ми на весілле на самую Трійцу, в Стариє Кони. І коло мóгилки міліція встановила (зупинила. – *В. Г.*). І була дівчина. І вона стала просто так на машини, і так зазирає. А я – шо ти там бачиш? – Учителька водит дитей по жити! І не мнєцца жито. Всі в платячкáх і в виночках. Тоди ми всі обрали вніманіє, і вже й вона перестала їх бачити, тих русалок¹²⁹.

А сусідки баба бачила, шо батько косив, а вона да неслá їсти. Якраз було кала річки, а вони там збиралиса і гуляли вельмо (дуже. – *В. Г.*). Але то всі не бачитимуть

¹²³ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Кириленко Ольги Іванівни, 1923 р. народж.

¹²⁴ Зап. 13.08.1998 р. у с. Термахівці Іванківського р-ну Київської обл. від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. народж.

¹²⁵ Зап. 24.07.1996 р. у с. Великих Мінках Народицького р-ну Житомирської обл. від Мельниченко Марії Григорівни, 1920 р. народж.

¹²⁶ Зап. 17.08.1994 р. у с. Вересні Поліського р-ну Київської обл. від Новак Марії Василівни, 1918 р. народж., уродженки с. Вовчкова цього ж р-ну.

¹²⁷ Зап. 17.08.2004 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. Інформатор себе не назвала.

¹²⁸ Зап. 27.08.1994 р. у с. Нівецькому Поліського р-ну Київської обл. від Онишко Ганни Андріївни, 1926 р. народж.

¹²⁹ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. Інформатор себе не назвала.

гетаго, такеє. І як вони її побачили, так вони за сю стали бігти, а вона – там кладка була – і вона на ту кладку, і вони там пристановилиса. І каже (русалка до неї. – *В. Г.*): “О, щастє твоє, шо ти туда забігла”¹³⁰.

У с. Перекаллі зафіксовано й конкретизацію, хто саме може бачити русалок: “Русалки колись бачили. Но їх мало хто побачить. Той, хто достойний в Бога, кому Бог дав їх бачити”¹³¹. Водночас жоден респондент не вказав, що русалок коли-небудь проводили назад на “моглиці”.

Властивий такий погляд на русалок і для Володимиреччини: “Ну, свекруха, то вже вона була з дев’ятсот першого року, то вона розказувала, що люди колись бачили русалок у житі, які були достойні”¹³².

Так само й на Камінь-Каширщині респонденти майже одностайні в тому, що всі русалок бачити не можуть, зокрема нині, коли “всі грішні”. Колись русалок бачили часто, бо люди були “праведніші, в Бога ліпше вірили, в церкву ходили. Могли бачити тільки щасливі. Праведна людина могла бачити”¹³³; “Є щаслива душе – то вона побачит русалку, а грішна душе не пубачит”¹³⁴; “Бачили русалок лише праведні і щасливі”¹³⁵; “Колись були такі, шо й бачили русалки, а теперко – то ніхто не бачить”¹³⁶; “Будто колись бачили люди, бо люди були набожніщій. Це анголи, ми не бачимо їх”¹³⁷. З іншого боку, є й зворотна детермінація: “Якщо хто побачить русавку, той буде щасливий”¹³⁸. Їх важко побачити і тому, що “Воно мигне так, шо не побачиш. Йшла з поля додому – йде, іде за мною. Ще так як повернулася – зникла”¹³⁹.

На Ратнівщині зустрічаються твердження про те, що “то діти малиї їх бачили”¹⁴⁰. Водночас показувалися вони і декому з дорослих. Це також вважали

¹³⁰ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Март Павлини Матвійвни, 1932 р. народж.

¹³¹ Зап. 24.09.2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. народж.

¹³² Зап. *А. Вовчак* 07.07.2006 р. у с. Мульничях Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Кедич Анастасії Пилипівни, 1950 р. народж.

¹³³ Зап. *І. Парій* 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. народж.

¹³⁴ Зап. 18.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. народж.

¹³⁵ Зап. *Н. Левкович* 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. народж.

¹³⁶ Зап. 18.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. народж.

¹³⁷ Зап. 11.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кузьмич Зінаїди Петрівни, 1927 р. народж.

¹³⁸ Зап. *Н. Левкович* 07.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Оксани Адамівни, 1947 р. народж., уродженки с. Доброго цього ж р-ну.

¹³⁹ Зап. *І. Парій* 15.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Михальчук Марії Федорівни, 1922 р. народж.

¹⁴⁰ Зап. 15.07.2000 р. у с. Самарах Оріхових Ратнівського р-ну Волинської обл. від Штик Оксани Павлівни, 1928 р. народж.

знаком обраності, “достойності у Бога”. Той, хто бачив русалок, не повинен був нікому признаватися, інакше втрачав дар бачення:

То дід був такий, він бачив русалки, на Русалному тижни, в Трійці. І приходять рибу ловити, і він кидає лодку і йде, той мужик. Ну його як занудили ті всі мужики, чого ж ти в беса йдеш? Чого ти там не бачив? А він, каже, аби сонце не сходило, до сходу сонця, і, каже, впливе, не хоче нічого робити, іде туди. Вони його як зачали нудити, і він розказав їм. І вже біш не бачив од теї пори. А до тих пір щороку бачив він ції росалночки¹⁴¹.

Стосовно чоловічої іпостасі русалок, то часто інформатори безпосередньо відповідали, що “русалок чоловіков не бачили”. Водночас у зафіксованих на теренах Середнього Полісся оповідках іноді йдеться про русалку-мужчину, а подекуди у бувальщинах русалку бачили як маленького хлопчика:

1. А Марії було – Леусова. Як умер же Панас. Он же на Русальниці вмер. Да пошла із детьми... пошлі ж рвать ціє гускі свиням. І, каже, розогнулася, а Панас стоїть. Познала ж цього Панаса. Да каже: “А чого ж це ві тута?” А вона: “Та от, пришла свиням зелле рвати”. “А шо вас тут так, – каже, – багато?” Вона, каже, злякалася і так, каже, нагнулася да вірвала ще там одну зелину, да розогнулася – і де вон дєвса?¹⁴²

2. Чоловік робив грубу і розказував: робив лісником, а жінка не пускала його на Трійцю їхати у ліс. А він – поїду, поїду, – конем же. Ага. Приїхав, каже, у ліс. Ну, дивлюс: на оліщині (і оліщина тоненька) – і хлопчик. Такий років вісім, гарненький, кучеравий, вдітий такий. Ну я як побачив, і погнав ту коняку, і всей затрусився, і всю дорогу вже бегом біг. Приїхав додом, кажу жінці: “Ой-йой-йой...” А вона говорить: “Я ж тобі говорила, шо не їдь”. А він же мужчина такий нелякливий: Ну чого ж? – здоровий дядько. Оце такий і був случай. У костюмчику таком синеньком був одітий, в часов воєм утра це було¹⁴³.

3. Сіли ми біля колодезя в лісі, я кажу – пойду, бабо, може, гриба де знайду... Біжить хлопчина голенький да так в ладочки плеще. Я кричу – ой бабочко, бабочко, хлопчик голенький! Вона каже: “Тікай сюда”, – і перехрестилась, і пошли. І на Трійцю, поки буду жить, по ягоди не пойду. Баба сказала – оце русалка¹⁴⁴.

¹⁴¹ Зап. 20.07.2000 р. у с. Самарях Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Сви Василівни, 1932 р. народж.

¹⁴² Зап. 12.07.1997 р. у с. Жубровичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Катерини Кузьмівни, 1939 р. народж.

¹⁴³ Зап. 24.08.1998 р. у с. Жеревпільлі Іванківського р-ну Київської обл. від Шматок Галини Нечипорівни, 1931 р. народж.

¹⁴⁴ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Томченко Уляни Нечипорівни, 1912 р. народж.

У більшості бувальщин та оповідок із Середнього Полісся йдеться про русалку як про дівчину або жінку. Очевидно, це пояснюється формою жіночого роду лексеми “русалка” (насправді – спільного). Отож, виглядають русалки як гарно вбрані дівчата або жінки: “Кажуть: да хорошие, да повбирание! Это, мол (мовляв. – *В. Г.*), русалки?”¹⁴⁵, найчастіше – у білому вбранні: “У такому белому”¹⁴⁶, “Були у б’єлом”¹⁴⁷, “І в білому, і в якому хош”¹⁴⁸, “В белом платтю”¹⁴⁹, “Одетіє в белом”¹⁵⁰, “В белом”¹⁵¹, “В білому”¹⁵², “В білих платтях”¹⁵³, “В белом були. Мати бачила русалку на Тройцу: така ободрана, в лохмоттях”¹⁵⁴, у тому одязі, в якому їх ховали: “Русалки патлатії. Як хоронять єї (в якому одязі. – *В. Г.*), то так вона і виглядає”¹⁵⁵; “Одягнуті так, як помре людина, так і вбирають”¹⁵⁶, дівчата у вінках, часто – волошкових: “В біленьких платтячках і в веночках. Дві в середині больших”¹⁵⁷; “Таке, як людина. Таке петлехате або в венку. В венках з волошки”¹⁵⁸; “П’ять чи шість дівок у венках і, каже, отако б’єгають по том житі”¹⁵⁹; “З розпущеними косами, в венках дівчата бегали. І дівчата, і старі з розпущеними косами”¹⁶⁰; “Розпатланіє такіє ходілі.

¹⁴⁵ Зап. 11.07.1997 р. у с. Юровому Олевського р-ну Житомирської обл. від Гриб Орини Кирилівни, 1915 р. народж.

¹⁴⁶ Зап. 18.08.1998 р. у с. Сукачах Іванківського р-ну Київської обл. від Молочай Теклі Якимівни, 1920 р. народж.

¹⁴⁷ Зап. 28.08.1994 р. у с. Буді Вовчківській Поліського р-ну Київської обл. від Клименко Орини Семенівни, 1911 р. народж.

¹⁴⁸ Зап. 23.08.1994 р. у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл. від Ребрик Ганни Савівни, 1913 р. народж.

¹⁴⁹ Зап. 27.07.1997 р. у с. Зубковичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Кузюн Анастасії Іванівни, 1929 р. народж.

¹⁵⁰ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Васильчук Анастасії Євхимівни, 1912 р. народж.

¹⁵¹ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Кириленко Ольги Іванівни, 1923 р. народж.

¹⁵² Зап. 24.08.2004 р. у с. Тинному Сарненського р-ну Рівенської обл. від Корінець Марії Григорівни, 1936 р. народж.

¹⁵³ Зап. 21.08.2004 р. у с. Кишині Олевського р-ну Житомирської обл. від Михайленко Тетяни Іванівни, 1927 р. народж.

¹⁵⁴ Зап. 11.07.1995 р. у с. Липлянщині Народицького р-ну Житомирської обл. від Шамбір Тетяни Павлівни, 1913 р. народж.

¹⁵⁵ Зап. *Я. Гарасим* 22.08.1994 р. у с. Стешині Поліського р-ну Київської обл. від Войтенко Марії Нечипорівни, 1931 р. народж.

¹⁵⁶ Зап. 25.08.1998 р. у с. Володимирівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. народж., уродженки с. Максимовичів Поліського р-ну Київської обл.

¹⁵⁷ Зап. 26.08.1994 р. у с. Млачівці Поліського р-ну Київської обл. від Микитенко Віри Антонівни, 1938 р. народж., уродженки с. Мар’янівки цього ж р-ну.

¹⁵⁸ Зап. 12.07.1997 р. у с. Жубровичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Мойсія Антоновича, 1940 р. народж.

¹⁵⁹ Зап. 15.08.2004 р. у с. Ігнатполі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Михальчук Ніни Василівни, 1930 р. народж.

¹⁶⁰ Зап. 15.08.2004 р. у с. Ігнатполі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Лісовської Марії Антонівни, 1940 р. народж.

Вони не одевали сподніц, не носілі поясов і хусток не надевали на себе, такіє розпатланіє ходілі¹⁶¹; “Кажуть, шо девкі в бєлих одєждах, коси порозпўсканіє”¹⁶²; “Коси в їх розпушанії. Дєвчата молоді. Старші – нє. Вбраніє так, як ми. Як на кожен дєнь”¹⁶³; дівчата з розпущеним волоссям і в тому одязі, в якому їх ховали: “Коси розпушаніє, і в чому умре, в тому і бігають”¹⁶⁴; “Або як дівчата розпатлані, або малі діти. У білому, очи такі водянїї”¹⁶⁵; чоловіки, жінки та діти, вбрані у тому, в чому їх ховали: “Мужики, жінки, діти. У тому, в чом хоронили. Так, як настояща людина”¹⁶⁶. У с. Фєнєвичах русалку бачили як високу примарну молоду в білому платті й фаті: “Ідє нівєста: висока, у хваті. Хвата і бєлє плаття на йой”¹⁶⁷.

Часто поліщуки ствєрджують, шо русалки “ободрані, в лохмоттях”, “пєтлєхаті”. Показовим є висловлюваннє рєспондєнтки зі с. Борового Рокитнівського району: “Вжє така баба, як русалка”¹⁶⁸ (Сказано щодо сєбє, тобто, шо вона вжє така стара, страшна і под.). Русалки нїбито ходять “ланцюжком”: спєршу – старі, потім – молодші і зовсім малєнькі (Цєй варіант є частотним і в Серєдньому, і в Західному Поліссі).

Зустрічаються описи русалки як жінки у чорному вбранні:

(У лісі. – В. Г.) така жонка ходила: вся в чорном, у чорном, а коса до сємє землє чорна. І чорна хустка на їй напиняна, а коса довга. Алє вона мінє нє показиваєца ліцом – всє до мєнє спїною да спїною¹⁶⁹.

А знов одна баба – пошла на Бєзоднє озеро, – там цєрква ж утопилася, втонула, – то вона пошла туди по щавєль і двє дєвочки взяла. То вона сєбє рвє да рвє щавєль. А ті: “Бабо, бабо, а чо[го] та тьотка он в таком чорному, да такой лом наکیدаний – по том лому ходить?” Та баба пудняла голову – Ох! – вона за ціх дєтєй – хода!¹⁷⁰

¹⁶¹ Зап. 14.08.2004 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Ганни Терентіївни, 1926 р. народж.

¹⁶² Зап. 17.08.2004 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. Інформатор сєбє нє назвала.

¹⁶³ Зап. 25.08.2004 р. у с. Білятичах Сарнєнського р-ну Рівєнської обл. від Сороки Мотрони Марківни, 1934 р. народж., уродженки с. Кричильська цього ж р-ну.

¹⁶⁴ Зап. 24.07.1997 р. у с. Копищі Олевського р-ну Житомирської обл. від Лозко Ганни Василівни, 1925 р. народж.

¹⁶⁵ Зап. 27.08.1994 р. у с. Нівєцькому Поліського р-ну Київської обл. від Онишко Ганни Андріївни, 1926 р. народж.

¹⁶⁶ Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Валєнтини Вінцєнтіївни, 1938 р. народж.

¹⁶⁷ Зап. 19.08.1998 р. у с. Фєнєвичах Іванківського р-ну Київської обл. від Лобан Ольги Іванівни, 1938 р. народж.

¹⁶⁸ Зап. 19.07.1997 р. у с. Боровому Рокитнівського р-ну Рівєнської обл. від Кляпки Тєтяни Григорівни, 1924 р. народж.

¹⁶⁹ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тєпениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Торгонської Марії Дорєфіївни, 1922 р. народж.

¹⁷⁰ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тєпениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Торгонської Марії Дорєфіївни, 1922 р. народж.

Зазначимо, що примарну жінку в чорному, рідше – у червоному вбранні з русалками ототожнюють не завжди, іноді вважаючи її різновидом т. зв. “лякайла”:

Вже жито було покошане, ми пошли в лес, назбирали, мо[же], горіхов по п’ять, аж бачимо: з-під копи виходить жінка, вся в чорному. Нас трьох було. Ми побачили і почали бігти. До села було кілометрів, може, з шість. А вона йшла на нас. Як ми бігли – вона бігла, ми останавлювались – вона останавлювалась. І ми так пробігли, може з два кілометри. І стояв колодязь. І я напилась води, а та мені каже: он, подивись, вона стоїть, – а я вже її не бачила. І так ми втрьох напились і перестали її бачить¹⁷¹.

Лякало (називається те, що лякає. – В. Г.). Мати моя йшла, вглянула, каже: йде за мною така жінка в червоному платті. Я така рада, що вже мені буде веселій. І йшла-йшла, бачу, вона все йде-йде, і мене такий взяв страх, я як перехрестилася – я її не побачила. Колись людей часто лякало. Чи то коло могилок, чи де десь людина вмерла¹⁷².

Назагал русалок часто ототожнюють з нечистою силою, зі “злими”, тобто з чортами:

После Тройці – Святий тиждень називаєца. Русалкі ходят. Колись в менé дед пошов по ягоди. Да бере ягоди, бере, а схопилась бура, каже, така бура сходилася... Вон розхилаєца, а то якраз на Росáлці було. Аж едут – така збруя на конях, такий воз, брічка така хороша. І в капелюша́х сидят. Ну то злие седели. То один підходить до деда да каже – тяжай зцюль. То дед – хода кушамі, але каже – як схопіца бура знов, і не стало тої брічкі, ничо. Це тіі русáлкі. Вони як люди показуюца. Як на Розиргі вродиця дитя, чи хто помре, то буде русалкою на том светі. То на той свет іде і там буде русалкою. В той день. Цей же Святий тиждень считаєця Русалчин. Усе робиця, токо на Розирги, цей один день не робиця¹⁷³.

¹⁷¹ Зап. 06.07.1995 р. у с. Гуничях Овруцького р-ну Житомирської обл. від Товкач Люби Євгенівни, 1912 р. народж. Є й інші свідчення тому, що пиття води або вмивання нею можуть вивести людину з ілюзорного стану. Як приклад, така бувальщина: “І я блудив: міні село сі оказало, де ліс, а ліс – там, де село. І так я дійшов до одної хати, і там та жінка ввиділа, жи я маю блуд, і звела мене в село, а там був такий потік, таке жёрло, і кадуб стояв, жи люди худобу напоюють, і вона сказала до мене – умийсі тов водов. Я умивсі. Вона взяла, мене за́пасков повтирала, і я – йо-йо-йой, бабцю, я вже знаю, де я є. Ну, каже, йди” (Зап. 26.09.2003 р. у с. Ваневичах Самбірського р-ну Львівської обл. від Ковтка Василя Миколайовича, 1928 р. народж.).

¹⁷² Зап. 24.09.2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. народж.

¹⁷³ Зап. 19.08.2004 р. у с. Дідковичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

Русалок, у тому числі й “навське весілля”, часто супроводжує вітровий, що є характерним для описів “нечистої сили” чи “ляхахи”, “лякайла”:

1. Каже – йду. Каже – йдуть две дівчини у венках через лес. То це русалки. А забула, що це Русальний тиждень. Да співають, да співають. Я, каже, позіхнула, коли, каже, як зашумить лес, – і всьо пропало¹⁷⁴.

2. Погнала товар. Да сама, по лесу, – не знає. Коли, каже, гра: такі музики грають, і співають, і віщат, якась молóдеж. Вона думала, що якась веселле йде. Коли вийшла на лінію, аж вони – багато їх – і они там коло єе танцюют. А вона тоде, та жінка, думає: я буду йти за єю і дивіця, – куди ж вони прийдуть, це веселле. Коли следом іду, а товар... не дивиця – товар пошов десь сам. Уже ж вечор. Вона кажє – вийшли на шлях, оцей шо йде од Унина і до Іванкова. На цей шлях вийшла вся та капелія, а тоде, кажє, ветер шугнув, і де вони делися¹⁷⁵.

Подекуди русалок наділяють здатністю перетворюватись у тварин, що теж зближує їх з “нечистою силою”, з “ляхахою”:

Ідуть дівчата – шесть девок. А зайчики... Як стали (ті дівчата. – *В. Г.*): “Ой, зайчики!...” – да тие зайчики вони догóнають. А одна – за каменя – да на тие зайчики. То вони, тие зайчики, як ухопили їє, то тие девки втекли, а їє залоскотали. Шоб ві зналі – на Росальницю николі не треба ничого чепать, ловить: ни зайчика, ни горобейка, – вони скідаюца в шо хоч, ціє росалки¹⁷⁶.

“Бачили” їх і у вигляді рухливої копиці сіна: “Копіцу бачила на Тройцу – сама їхала. То тоже, казали, русалки”¹⁷⁷.

Зазначимо, що найчастіше таку копицю на території Середнього Полісся ототожнюють з “лякайлом”, іноді – з відьмою. З відьмами русалок спорадично ототожнюють жителі як Середнього, так і Західного Полісся, приписуючи їм відбирання молока від корів, нав’язування у житі чи інших культурах т. зв. “заломів” (“зав’язок”, “закруток”, “завиток” тощо):

Як корова спортиться, то, б[ув]ало, кажеть, шо ето русавка одобрала молоко¹⁷⁸.

¹⁷⁴ Зап. 12.07.1997 р. у с. Жубровичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Катерини Кузьмівни, 1939 р. народж.

¹⁷⁵ Зап. 26.08.1998 р. у с. Тетерівському Іванківського р-ну Київської обл. від Кузьменко Валентини Ларіонівни, 1921 р. народж.

¹⁷⁶ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. народж.

¹⁷⁷ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Томченко Уляни Ничипорівни, 1912 р. народж.

¹⁷⁸ Зап. 28.09.2006 р. у с. Серниках Заріченського р-ну Рівенської обл. від Полюховича Федора Олексійовича, 1916 р. народж.

Завівка, залом – як сусед на суседа недобрий, то зробиць, а кажуть, шо то русавка зробила¹⁷⁹.

Такіх девчачков назбіралоса багато нас, по-суседські. І мі чуєм, шо там кажуть, як уже ворогують там сусед з суседом, то там на полі берут да завівають завіткі ціє: отам сердита я на його – я йому шось задумала, закрутила жито, і вон як ту завітку вірве, йому пагано буде, шо больний вон буде, пока й не вмере. Ну то шо ж? Позбіраємса, і пашлі по том житу. Троє нас, четверо, больш штири, девчонок таких: да ціх завіток накрутим-накрутим, да ше красних ниточок откудась навітягаєм да позаматуваєм те жито, позав'язуєм і – хода по том житу. Іхкаєм, пискаєм. Хазяїн прийде назавтра – ну шо ж тут? Русалки походили. Поломалоса жито – знаєте, як дети пробегли? Оце такі русалки були¹⁸⁰.

Жита вжнемо хоч снопочок до Петра. Кажут – (інакше. – В. Г.) будут русавкі ховатися тамка, змотувати будут¹⁸¹.

По-різному “бачили” русалок і на Західному Поліссі. Зокрема, на Зарічненщині про них розповідали так: “За русалки колись розказували, будьто ето прівіденіє чоловіка чи женьщини, так як ото їх ложать (у домовину. – В. Г.), у чистій одежі”¹⁸²; “Казали деди, шо колися росалки у жити¹ да так танцовали у вінках”¹⁸³; “В чому зобраний, в чому положений (у домовину. – В. Г.), в тому ходить”¹⁸⁴; “То, вроді, дівчина в віночку і в білому нараді”¹⁸⁵; “Якісь дивчета по жити¹ ходят, то то русалки”¹⁸⁶; “Найбільш тогó – молóденькі дівчатка: там бачили в віночках, там бачили”¹⁸⁷; “То вдітиї як люди вони. У веночках малиє детки. То воздушні люди”¹⁸⁸; “Русалки – то мертвії танцюют, гуляют. І детки

¹⁷⁹ Зап. 28.09.2006 р. у с. Серниках Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Полюховича Федора Олексійовича, 1916 р. народж.

¹⁸⁰ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Левчук Єви Микитівни, 1930 р. народж.

¹⁸¹ Зап. 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. народж.

¹⁸² Зап. 26.09.2006 р. у с. Заозір'ї Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Мацерук Марії Іларіонівни, 1924 р. народж.

¹⁸³ Зап. 26.09.2006 р. у с. Заозір'ї Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шпаківської (Рожиц) Ганни Миколаївни, 1927 р. народж.

¹⁸⁴ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від від Мінчук Антоніни Денисівни, 1925 р. народж.

¹⁸⁵ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Марчук Віри Захарівни, 1930 р. народж.

¹⁸⁶ Зап. 27.09.2006 р. у с. Сенциях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Житнікович Ганни Адамівни, 1924 р. народж.

¹⁸⁷ Зап. 26.09.2006 р. у с. Задовжжі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. народж.

¹⁸⁸ Зап. 24.09.2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

маленькії, і всякії, бачили будьто. Була така байка, що пулола льон да заснула кала мógилок. Аж їй видалоса, що там всі – і малиї, і молодїї, і старїї, – геть усі, цілій рад (ряд. – *В. Г.*), будьто вона бачила. А тепер того немає”¹⁸⁹; “Колись русалки, як жето квітує, ходять по жети, поберуца за руки і танцюють”¹⁹⁰; “Колись, як сельсовет сторожили, то бачили, що ідуть по селі вмёрлії. І такїї вбранїї, у вінках. Дівчата вмёрлії”¹⁹¹; “Виходять вони з води в якусь таку ніч чи в день такий, що вони спуюють да танцюють у вінках да в білих платтях”¹⁹².

На Володимиреччині русалок найчастіше бачили у вигляді групи померлих людей:

Русальний є тиждень. Ну, якісь, кажуть, русалки. Колись їх люди бачили. В нас тут такий дід старий був, його вже давно немає. Каже, їхав в Русальний тиждень, як вже він кінчається, той тиждень (то, кажуть, – розрізне). Ото вже ті русалки йдуть по місцям. Да й, каже, їду собі, дрімлю... Каже – щось мені кінь так прихнув. Я так голову звів – то йдуть люди. Так, каже, через дорогу переходять. То я став, і кінь став. І дивлюся – попереду так вбрані хороше, а ззаду вже такі маленькі йдуть. Такі малі йдуть, а далі більші, і більші, да й, каже, такі маленькі... І так, каже, у одного жита через дорогу мені прийшли і так, як оно хвиля покотилася житом. Вже мені з жита більш не видно. І кінь побачив – почав прихати, махає. І, каже, думає, по дорозі подивлюся, які є следи. Я зліз з возу, пішов на ту дорогу – ніякого следи нема, як пісочок був, як їхали люди, і все. Нема там ніякого следи, а таке велике стадо і такі вбрані люди йшли. Ото-то таке дід розказував. Кажуть, якби він не розказував, то таке б щороку бачив. А розказав – вже все. Ну, все кажуть, що ніби то є тоже люди помершіє. От умирають, малїї, старїї, но там вони всі так, як в один возраст би то, молоді вони. Всі молоді. Але уже такі маленькі дітки ззаду йшли. Так от дід бачив. Каже, от таку кумедію бачив. Він, каже, розказував, а хто його знає?¹⁹³

Водночас “бачили” тут русалок і як дітей, у тому числі й хлопчиків, і як вбраних у поховальному (у білому) одязі дівчат:

Ну, колись баби старі розказували, що бачили русалок. В білому. Хлопчики, чорні штанці, білі рубашечкі і сині шапочкі. То такі були русалки¹⁹⁴.

¹⁸⁹ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Март Павлини Матвійни, 1932 р. народж.

¹⁹⁰ Зап. 25.09.2006 р. у с. Острівську Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Тумаш Ольги Євстафійни, 1932 р. народж.

¹⁹¹ Зап. 25.09.2006 р. у с. Острівську Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Харковець Ольги Василівни, 1934 р. народж.

¹⁹² Зап. 27.09.2006 р. у с. Сенцинях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Хоружої Зофії Степанівни, 1927 р. народж.

¹⁹³ Зап. *А. Вовчак* 08.07.2006 р. у с. Мульчицях Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Кульковець Анастасії Василівни, 1926 р. народж.

¹⁹⁴ Зап. *М. Чигінь, С. Корчагіна* 10.07.2006 р. у с. Бабці Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Миронюк Оксани Леонтійни, 1935 р. народж.

В нас одна молодица, ну вже єе немає, вона вмерла, то її мати слаба вже така була, лежала. А вона вийшла льон полоти. Да то, каже, все йде да гукає (ну, вельмо плакала вона вже там), ото, каже, йде, бачу: така красіва дівка в вінку в такім, – як вже єе нарадили, да вінки накладають вже дівчатам. Вона, каже, йде да те жито так розгортає, розгортає, да так, каже, йде да так коси (колись же ж годували таке довге), да й косу розгортає¹⁹⁵.

У Камінь-Каширському районі вважають, що на вигляд русалки – як діти (дівчатка й хлопчики) у білому одязі (одиночний випадок з бувальщини – русалочка в червоному платтячку) у віночках, дівчатка, молоді дівчата у білому “хорошому” одязі, “в білих тапочках вбутьє”, у віночках з “лентами”, з довгими кóсами: “Ну, так як була нареджана вмерлая, так вона і ходить. І на її віночок налбжаний, і ленти...”¹⁹⁶. Через розпущені коси подекуди кажуть: “Патлата, як русалка”¹⁹⁷. Водночас “бачили” русалку в білому платті з довгою, гладко зачісаною косою¹⁹⁸. Подекуди кажуть, що русалки – це жінки у білому: “То жінки у білому в той тиждень ходили”¹⁹⁹. У с. Залазькому в “Русавний тиждень” бачили, як дві баби в білому з розплетеними косами перелізли через пліт і пішли на “могилки”²⁰⁰. У с. Осівцях стверджували, що “у білому всеїка, і волосся біле – ото така русавка”²⁰¹. Додаткову деталь містить інформація зі с. Грудок, що “в русавки хустка – на штрумак, на кибалку”²⁰². Частотними є описи, за якими русалки порівнюються з янголами:

Наподобі людини, з крильцями, в світлій одежі, більшість молодіє, з косами розпущеними²⁰³.

Виглядають, як на образках є. Такії з крилами, в білому²⁰⁴.

¹⁹⁵ Зап. Л. Винницька, Т. Лілявська, Ю. Кльок 11.07.2006 р. у с. Озерцях Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Хвісюк Марії Трофимівни, 1923 р. народж.

¹⁹⁶ Зап. 15.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. народж.

¹⁹⁷ Зап. Н. Левкович 17.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Козак Євдокії Олександрівни, 1935 р. народж.

¹⁹⁸ Зап. Н. Левкович 07.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Оксани Адамівни, 1947 р. народж., уродженки с. Доброго цього ж р-ну.

¹⁹⁹ Зап. 14.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Макарчук Ярини Олександрівни, 1934 р. народж., Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. народж.

²⁰⁰ Зап. Н. Левкович 13.07.2004 р. у с. Залазькому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Малашевської Марії Олексіївни, 1924 р. народж.

²⁰¹ Зап. 13.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Мельчук Марії Адамівни, 1927 р. народж., уродженки с. Ракового Лісу цього ж р-ну.

²⁰² Зап. І. Парій 16.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Бродовської Ганни Терентіївни, 1933 р. народж.

²⁰³ Зап. Н. Левкович 17.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Козак Євдокії Олександрівни, 1935 р. народж.

²⁰⁴ Зап. І. Парій 13.07.2004 р. у с. Залазькому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Сич Ніни Володимирівни, 1944 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

Вдіті в білейкому, як анголетка. В білейкому, вдежа хороша на їх була²⁰⁵.

В білейкому. То ж казали, шо вони не від нечистого, то ж то анголки²⁰⁶.

Вони так як то анголі, вони не вельми об'являлись²⁰⁷.

Вона такий польот має – птиця в чоловічому віді. Як молода дівчина, тіки шо літає²⁰⁸.

Судячи з коротенької інформації зі с. Грудок, русалок подекуди уявляли сліпими: “Діти позав’езуют очі хустками і казали – цимбавки (так жартували)”²⁰⁹. Нагадаємо, що ритуальна сліпота притаманна представникам світу мертвих, а тому, незважаючи на одиничність зафіксованого про неї свідчення, цей факт виглядає доволі логічним і закономірним.

Непоодинокі й свідчення, що русалки ходять не поодинці, а гуртом, утворюючи своєрідний клин: “Казали, шо ключем ходять тие росавки”²¹⁰.

На Ратнівщині русалочок найчастіше бачили як маленьких діток або як дівчат у білому:

(Діти. – *В. Г.*), геть так і повбранії, ну як ото нарадюють, як хоронять²¹¹.

Русалки – так як то дівчата, у вельон убранії, у платтях, та[к] як то під вінець²¹².

Сорочка біла, хустка біла, пацьорки: всьо на їй таке весільне біле вбранєє²¹³.

І малейки дітки, і більшейкі, й більшейкі. То, каже – сами манюсейкі йдуть перші, а вже взрослі такі, пожилії йдуть позаді²¹⁴.

²⁰⁵ Зап. *І. Парій* 14.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Євтухівни, 1930 р. народж.

²⁰⁶ Зап. *І. Парій* 14.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кучіміхи Уляни Микитівни, 1941 р. народж., уродженки с. Мостиць цього ж р-ну.

²⁰⁷ Зап. 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Денисюк Єви Іванівни, 1930 р. народж.

²⁰⁸ Зап. 09.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Зайця Павла Мефодійовича, 1937 р. народж.

²⁰⁹ Зап. *Н. Левкович* 10.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Найдич Анни Іванівни, 1923 р. народж.

²¹⁰ Зап. 12.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Митчик Варвари Кіндратівни, 1924 р. народж.

²¹¹ Зап. 15.07.2000 р. у с. Самарах Оріхових Ратнівського р-ну Волинської обл. від Тарасюк Олександрі Іванівни, 1928 р. народж.

²¹² Зап. 10.07.2002 р. у с. Залухові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Цяк Ірини Нестерівни, 1928 р. народж.

²¹³ Зап. 07.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. народж.

²¹⁴ Зап. 20.07.2000 р. у с. Самарах Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. народж.

Побутують тут і оповіді про вже згадуване “навське весілля”:

Ходив-ходив на вигон, ну та й вже пізно було. Вже, каже, в хату не піду... А льон рвали. Бити його треба. Насіння. І він, каже, – полежу на тому льонові. Ех, каже, чути – “бом-бом-бом” – і грають, і співають. Вулиця людей повна... Як схватився, каже, я на ту вулицю – нікого нема. А йому чи снилося, чи шо²¹⁵.

Як дівчат, змальовують русалок на Волині, зокрема у Славутському районі Хмельниччини:

Вона в биндах, на молодуху вбірана²¹⁶.

Дівчата були без хусток. Колись – борони, Боже, – хустку скинути. І літом і зимою в хустках ходили. Це хустку но хто скине – це вже всьо. То казали, шо колись бачили – по житах бігали без хусток, коси розпуцані – росалкі²¹⁷.

В таке пишне вбрання вбіраються, з вінками на голові, да квітки, вінкі плетуть²¹⁸.

Вона вбірана, з лентами, з тимиго, бо вона втопилась дівчиною. Вбрана як дівчина, вишита сорочка в неї²¹⁹.

Казали, шо в лентах і в вінку, вопшем, вона – як молодая²²⁰.

Побутують тут і уявлення про те, що русалки ходять не поодинці, а гуртом: “Вони, кажуть, ходять разом, в Русальний тиждень, ходять купаюця, да й співають всяких пісень”²²¹. Зрідка тут також стверджують про те, що бачити русалок можуть не всі: “Русалок бачили: казали, шо з жита може вийде, вдасця людині. Я знаю, якщо та людина шось знає, то вона її побачить, ше й не кожна людина її побачить”²²².

²¹⁵ Зап. 07.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. народж.

²¹⁶ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малому Скніті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. народж.

²¹⁷ Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. Інформатор себе не назвала.

²¹⁸ Зап. Л. *Оніщук* 12.07.2007 р. у с. Великому Скніті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Кондратюк Надії Трохимівни, 1941 р. народж.

²¹⁹ Зап. Л. *Оніщук* 12.07.2007 р. у с. Великому Скніті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. народж.

²²⁰ Зап. І. *Рогашко* 21.07.2007 р. у с. Понорі Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Надії Сергіївни, 1939 р. народж., уродженки с. Хонякова цього ж р-ну.

²²¹ Зап. І. *Рогашко* 18.07.2007 р. у с. Великому Скніті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Несин Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

²²² Зап. І. *Рогашко* 18.07.2007 р. у с. Великому Скніті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Кривошиї Надії Андріївни, 1939 р. народж.

Акустичні прояви. Для багатьох демонологічних персонажів властиві акустичні прояви. Зокрема, русалок на теренах Середнього Полісся подекуди вважають мовчазними: “Я чула од батьков, шо бачили русалок. Іде така людина, – вона ж не говорить нічого”²²³. Безперечно, ця ознака співвідносить їх із світом мертвих. Іноді про мовчазність русалок не стверджують безпосередньо, однак про це можна здогадатися з текстів бувальщин чи оповідок. Водночас у багатьох випадках русалок наділяють і здатністю подавати голос, а то й говорити.

Інформатори часто вказують на те, що русалки сміються, плещуть у долоні і дуже регочуть, “йіграюца і танцюют”:

В нас є село – Луговіки (с. Луговики Поліського р-ну. – В. Г.). І товаришка каже до мене: “Йдем в Луговіки (до родички)”. Я кажу – не пойду. Вона пошла сама. А через жито тако навкосяк була стежечка. А сонце вже й на заході було. І саме Троїця. Вона каже: “Бежу, бежу, – коли віскакують із жита вчотирьох: за руки побрались, у вінках, і двоє – більших, двоє – меньших. Я злякалась да й доп’ятилась. А вони навпроти мене наче бегли, а потом як зарегочут – і назад у жито. І не знаю, де вони делись. Чотири дівочки. Так злякалась, шо й не знала, чи по землі біжу. В біленьких платтячках і в веночках. Дві в середині більших”²²⁴.

Крім реготу та сміху, русалки охкають, ухкають та іхкають. Судячи з опису одного з інформаторів зі с. Тепениці, як вони ще малими дівчатами бігали полями та “іхкали”, імітуючи русалок²²⁵, саме такі звуки мали би належати й останнім. У с. Мусійках хлопці, лякаючи дівчат, “охкали”: “Ох-ох-ох!”²²⁶ Про схожі звуки йдеться й у такій бувальщині:

Один раз на Русальном тижні пошли в ліс. Ше по жмені ягід не набрали, чуєм: “У-ух! У-ух! У-ух!” Я кажу: “Ти чуєш, Христя?” Вона каже: “Чую”. Коли знов: “У-ух! У-ух!” “Як ти думаєш, шо воно таке?” “Я думаю – русалки. Ну, а шо? Пташка так не може”. Больше ми на Русалном тижні в ліс не ходили²²⁷.

В аспекті акустичних проявів русалок певний інтерес викликає обряд, зафіксований в одному із сіл Олевщини. Зокрема, у с. Кишині першого зжатоного снопа ставили сторчма і, пританцювуючи та ухкаючи “Ух-ух-ух!”, оббігали його

²²³ Зап. 21.08.1994 р. у с. Мусійках Іванківського р-ну Київської обл. від Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. народж.

²²⁴ Зап. 26.08.1994 р. у с. Млачівці Поліського р-ну Київської обл. від Микитенко Віри Антонівни, 1938 р. народж., уродженки с. Мар’янівки цього ж р-ну.

²²⁵ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Левчук Єви Микитівни, 1930 р. народж.

²²⁶ Зап. 21.08.1994 р. у с. Мусійках Іванківського р-ну Київської обл. від Машини Надії Давидівни, 1927 р. народж.

²²⁷ Зап. 21.08.1994 р. у с. Мусійках Іванківського р-ну Київської обл. від Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. народж.

три рази, а відтак промовляли: “Шоб Бог дав здоров’я віжать” – і починали жати²²⁸. Очевидно, у цьому звичаї можна вбачати прояви впливу русалок на врожайність поля, що притаманно й душам померлих предків.

Про те, що русалки говорять, свідчать оповідки, у яких померлий родич-русалка попереджає живого родича-бортника, щоб підібрав “лаз” – бортницьке приладдя (“Свой, свой, пудбери хвой”), інакше інші русалки могли би його залоскотати²²⁹.

Поширені на Середньому Поліссі й уявлення про те, що русалки нібито співають “своїх” пісень. Показовою є, наприклад, оповідка із Сарненщини:

В нас одна жи́нка стара розказувала, шо над рі́чкою, да ішло ціла талая, да співали:

Не ми́й ни́жка об ни́жку
І не си́й муки́ на ди́жку.
Да ходили, к[аж]е, ходили понад рі́чкою, да пошли в воду²³⁰.

На Овруччині русалки нібито співають:

Не бий коня дугою,
Не мий ноги ногою,
Не пий води з дойниці,
Не проклинай дочки-єдиниці²³¹.

У с. Заозір’ї на Зарічненщині також зафіксовано скупий фрагмент пісні, яку нібито співають русалки: “Пускайте, росалочки, да беріте віночки”, – тако сидять на ріці да приспівають”²³².

Відомі “пісні русалок” й на Камінь-Каширщині: “Нижка в нижку б’є...” – невпевнено пригадала респондент зі с. Осівців уривок пісні, яку нібито співали русалки²³³. Трохи повнішим є уривок цієї пісні, записаний у с. Ворокомлому: “В межах вони бігали і співали:

²²⁸ Зап. 21.08.2004 р. у с. Кишині Олевського р-ну Житомирської обл. від Михайленко Тетяни Іванівни, 1927 р. народж.

²²⁹ Зап. 18.07.1997 р. у с. Сновидовичах Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Старенької Євфросинії Петрівни, 1926 р. народж.

²³⁰ Зап. 24.08.2004 р. у с. Тинному Сарненського р-ну Рівенської обл. від Корінець Марії Григорівни, 1936 р. народж.

²³¹ *Гарасим Я.* Нові записи з древньої Овруччини: огляд жанрів та сюжетів // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина. 1995. С. 230.

²³² Зап. 26.09.2006 р. у с. Заозір’ї Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Філончук Любові Андріївни, 1930 р. народж.

²³³ Зап. 10.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

Не мий ніжка в ніжку,
Не сій муки над діжку –
Бо буде грішка²³⁴.

Порівняно багатшою на спогади про “пісні русалок” виявилася для нас Ратнівщина. Найчастіше респонденти пригадують одміни наведеного вже щойно тексту:

Не мий ніжка в ніжку –
Бо ручка є,
Не сій муки над діжку –
Бо стіл є²³⁵.

Ни мий нога в ни́жку,
Ни сій муки над діжку²³⁶.

Не бий ніжка об ніжку –
Бо то гріх, бо то гріх!
Ни сій муки на вічечко –
Бо то гріх, бо то гріх!²³⁷

Ни бий ніжка в ніжку –
Бо то гріх, бо то гріх!
Ни сій муки на вічечко –
Бо то гріх, бо то гріх!
Ни пали скіпки на два боки –
Бо то гріх, бо то гріх!²³⁸

Ни бий ніжка об ніжку –
Бо то гріх, бо то гріх!
Ни край хліба на два боки –
Бо то гріх, бо то гріх!
Ни сій муки на вічечко –
Бо то гріх, бо то гріх!²³⁹

²³⁴ Зап. 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Денисюк Єви Іванівни, 1930 р. народж.

²³⁵ Зап. 08.07.2002 р. у с. Хабарищі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Кобак Софії Стефанівни, 1935 р. народж.

²³⁶ Зап. 18.07.1999 р. у с. Турі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Борошук Теклі Андріївни, 1930 р. народж.

²³⁷ Зап. 19.07.2000 р. у с. Самарах Ратнівського р-ну Волинської обл. від Баранчук Оксани Федорівни, 1939 р. народж.

²³⁸ Зап. 20.07.2000 р. у с. Самарах Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. народж.

²³⁹ Зап. 15.07.2000 р. у с. Самарах Оріхових Ратнівського р-ну Волинської обл. від Штик Оксани Павлівни, 1928 р. народж.

Оригінальним є, на жаль, відтворений уже “за мотивами” текст “пісні русалок” із Ратнівщини, який передає народні уявлення про походження русалок із “безпірних” дітей:

Казали, співав один, що:
– Ти нас, мамо, повикидала і думала,
Шо ми не діти,
А ми на тім світі –
Як усі гинші діти²⁴⁰.

Чотири тексти “пісень русалок” із Західного Полісся опублікував також В. Давидюк²⁴¹. У них зустрічаємо такі заборони, як “не сядай на дижі”, “не ходи по межі”, “не ступай нижка в нижку”, “не став діжка на діжку”, “не миси хліба без запаски”, “не кидай печі без запалки”, “не мий ніжка об ніжку” та “не сій муки на діжку”. Керуючись лише раз зафіксованою в одній із пісень мотивацією двох останніх заборон – “бо Бог невеличкий”, – проф. В. Давидюк поширив її на всі заборони без винятку, а в загадковому “божку” побачив ледь не Велеса, а вже напевно – “хатнього божка-хованця, годованця, дідька”, котрий “може сидіти на діжі, спати на межі, тертися біля ніг, грітися коло печі, а найголовніше – дбати про врожай”²⁴². Водночас зіставний аналіз аж ніяк не сприяє такому однозначному потрактуванню.

Безпосередній зв’язок із русалками вбачається лише у двох заборонах: проклинати дочку-одиначку (можна припустити, що душа проклятої по смерті не матиме спокою і ходитиме русалкою²⁴³) і мити нога об ногу (у с. Залухові зафіксовано твердження, ніби “не мо[ж]на нога [о]б ногу мити, бо то колись нам казали, що то [о]бмиваєш свою пару”²⁴⁴, а це перегукується з віруванням про те, що русалками стають незаміжні дівчата). Ймовірність такого зв’язку можна припустити ще у декількох заборонах: не ходити межами (по заміжках між житами ходять русалки і можуть забрати до себе), не лишати піч без “запалки” (залишене у печі полінце вважають кладочкою душі на той світ, відтак душа того, хто не дотримується заборони, не зможе перейти і буде ходити на цім світі русалкою), не ходити нога в ногу (“вервечкою” ходять русалки), не пити води з дійниці (можна захлинутися). У цих випадках порушники

²⁴⁰ Зап. 10.07.2002 р. у с. Залухові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Колос Ювхимії Андріївни, 1931 р. народж.

²⁴¹ Давидюк В. Русалки і русальці. С. 128–129.

²⁴² Там само. С. 129.

²⁴³ У Білорусії, зокрема, спорадично вважають, що русалками стають прокляті батьками дівчата, котрі не заслужили за життя прощення (*Ляцкий Е. А.* Представления белоруса о нечистой силе // *Этнографическое обозрение.* Москва, 1890. № 4. С. 37).

²⁴⁴ Зап. 10.07.2002 р. у с. Залухові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Колос Ювхимії Андріївни, 1931 р. народж.

регламентованих норм могли би стати русалками: “Бо станеш русалкою”, – застерігається і в одній із “русалчиних” пісень з Овруччини, зафіксованій Ярославом Гарасимом²⁴⁵.

Для багатьох із перелічених заборон можна знайти практичне обґрунтування або мотивацію, не пов’язану з русалками. Не можна сіяти муки над діркою, “бо буде хліб не вдаватись”²⁴⁶, тому що можна вивернути діжу з лави і порозсипати муку, – для такої роботи є стіл. Діжка, поставлена на іншу, може упасти й розсипатися. Води з дійниці не п’ють – дійниця постійно має бути чиста. Аби помити ноги, у людини є руки, – лише руками це можна зробити належно. Місити хліб без запаски означало б зневагу до хліба, водночас можна вимастити одяг. Лишити піч без “запалки” (“голою”) справді не годиться: це може викликати неврожай. Не можна краяти на два боки хліба – буде черствіти; водночас хліб традиційно різали з “голови” – вищого боку. Не годиться бити дугою коня – можна покалічити тварину. Межами, як вважають на Поліссі, “нечистий ходить”, – отож ходити, а тим паче сідати чи лягати на заміжку для людини небезпечно. Та й ступати за кимось нога в ногу не годиться – “бо то сміх”, як сказано й у пісні (насміхатися ж із когось не годиться), а зовсім не тому, що “божок маленький”. За іншою мотивацією (щоправда, не з теренів Полісся): “Як ступиш на чужий слід, то будуть боліти ноги”²⁴⁷.

Як бачимо, приблизно половина заборон із “русалчиних пісень” має виразне практичне спрямування. Це нагадування живим: що є гріх, а що ні; як годиться робити, а як не годиться, – спонука виконувати так званий “кодекс умовностей”, чинити “як годиться”, “по-людськи” – наближує русалок як душ померлих до таких демонологічних персонажів, як домовик чи “деди”.

Виглядає нелогічним, що такий широкий спектр гріхів висловлюють саме молоді “без пори” померлі дівчатка та дівчата. Це радше личить душам дорослих, обізнаних із традиціями людей. Таке становище зумовлене, на наш погляд, суміщенням в образі русалки первісно різних демонологічних персонажів з подальшим виокремленням русалки-дівчини (на кшталт німфи) у домінуючий тип. З іншого боку, початковий перелік гріхів, що застерігав від того, як не треба робити, аби не стати русалкою, з часом міг поповнюватися й багатьма іншими, суто практичними дидактичними настановами, спрямованими на виховання молоді. Наприклад, як годиться краяти хліб, палити скіпку тощо.

Аналогічні до поліських тексти “пісень русалок” побутують і на теренах етнографічної Волині:

²⁴⁵ *Гарасим Я.* Нові записи з древньої Овруччини... С. 230. Щоправда, повного тексту пісні у статті не подано.

²⁴⁶ Зап. 08.07.2002 р. у с. Хабариці Ратнівського р-ну Волинської обл. від Кобак Софії Стефанівни, 1935 р. народж.

²⁴⁷ *Даль В.* Пословицы русского народа: В 2 т. Москва, 1984. Т. 2. С. 346.

То я так раз корови пасла, років вісімнадцять вже, коси розпустила, і плаття біле, і ше собі приспівувала якось:

Не три ножка об ножку –

Бо грішка;

Не сій муки над миску –

Бо грішка.

Лякала так, то така русалка була. То ше баба наша таку пісню співала. А муку тільки на ночовочки чогось можна було сіяти²⁴⁸.

Бачили люде... шось там балакає собі, шо не сій муки на діжку і не три ноги об ніжку... В нас муку у ночвах сіють²⁴⁹.

Не мий ноги об ніжку і не сій муки над діжку”, – таке шось казали²⁵⁰.

Додамо також, що у районах Середнього Полісся авторіві цієї статті жодного разу не вдалося зафіксувати хрестоматійної русалчиної пісеньки “Ух, ух, солом’яний дух...” Водночас уже у Славутському районі Хмельниччини респонденти згадали її декілька разів: “Ух, солом’яний дух, мене мати породила, нехрищану положила”, – то так до них не можна було казати, бо залоскочуть”²⁵¹; “Чула шось, шо “Ух, ух, солом’яний дух” цієї, которії вмершиї, шось говорили”²⁵². Виглядає логічним пов’язати цей вислів із ритуальним паленням снопа “на теплий дух”, чи звичаєм “гріти небіжчиків”, який, вочевидь, побутував раніше й на зазначених теренах етнографічної Волині.

Локалізація. Локусом русалок, згідно з матеріалами із Середнього Полісся, як, зрештою, і з Полісся загалом, найчастіше вважають жито. Іноді деталізують, що жита русалки не толочать, адже це – духи. Подекуди стверджують, що русалки “бегають, і поплюють таке по житі, слину таку покидають. Біла слина – чорний колос. (Шкоди від тої слини. – В. Г.) не було, але вона недобра, та слина”²⁵³. Крім жита, русалок нібито зустрічали у гречці, у просі, у траві в лузі.

²⁴⁸ Зап. 14.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

²⁴⁹ Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. Інформатор себе не назвала.

²⁵⁰ Зап. 24.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. народж.

²⁵¹ Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. від Щасливої Надії Зотівни, 1945 р. народж.

²⁵² Зап. 18.07.2007 р. у с. Клепачах Славутського р-ну Хмельницької обл. Інформатор себе не назвала.

²⁵³ Зап. 18.08.1994 р. у с. Городешині Поліського р-ну Київської обл. від Цудінович Федори Климівни, 1917 р. народж. Зазначимо: на Західному Поліссі цю хворобу злакових рослин пов’язують із порушенням заборони на роботу у Великодні середу й п’ятницю: “То в п’ятницю й середу люди смікают (прядуть. – В. Г.), а етоє слиниться, слиною тей (По житі ніби слиною покидано. – В. Г.)” (Зап. 14.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Макарчук Ярини Олександрівни, 1934 р. народж.).

Дещо рідше локусами русалок населення Середнього Полісся вважає ліс, річку та кладовище. У лісі русалки, іноді – сміючись, гойдаються на гіллі (частотний варіант), ходять по бурелому чи просто по лісі. На річку як на локус русалок вказують також доволі часто. Подекуди бачили, як “ціла талая” русалок ходила понад річкою, а потім зайшла у воду²⁵⁴. Зрідка стверджують, що русалки виходять з води і танцюють біля жита: “Русалкі колісь люди бачилі. То вони в воді. Бачилі, шо вийдут з води да й танцюют коло жита”²⁵⁵. Варіант із кладовищем виглядає найлогічнішим, якщо згадати про походження русалок, – на “мógилках” (кладовищі) русалок бачили, як вони гойдалися, переважуючись через хрест: “Ідем з церкви, заходим на клáдбіща. Як уже виходити із мógілок, а воно тако: одна – на хрест, да тако переважуєця, в таком білом, да друга тако – переважуєця”²⁵⁶. Твердження про те, що “русалки бегають на мógилках” зафіксовано й у с. Городещині²⁵⁷. Також бачили русалок у пустках, де ті гойдалися, переважувались через бálки: “А там сарай такий стояв. Там ништо ничо[го] не робив. І мені увиділось – я, може, метров підісят була, – одна така женщина чи дівчина в белом на балках гойдаєця”²⁵⁸. Доволі часто жителі Середнього Полісся вважають, що русалки могли заходити в село і навіть у хату, не менш часто – що русалки “ускрозь живуть”²⁵⁹, “у воді вони бувають, в леси, в житі, кругом”²⁶⁰.

Із житом русалок найчастіше пов’язують також і на Західному Поліссі. Згідно з відомостями із Зарічненщини:

Говорили, смієлис, шо якісь русалкі з жита виходили²⁶¹.

А русалкі, казали, шо колися по житу бігали і детей лякали²⁶².

²⁵⁴ Зап. 24.08.2004 р. у с. Тинному Сарненського р-ну Рівенської обл. від Корінець Марії Григорівни, 1936 р. народж.

²⁵⁵ Зап. 25.08.2004 р. у с. Білятичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Кравчук Уляни Степанівни, 1927 р. народж.

²⁵⁶ Зап. 28.08.1994 р. у с. Буді Вовчківській Поліського р-ну Київської обл. від Клименко Орини Семенівни, 1911 р. народж.

²⁵⁷ Зап. 18.08.1994 р. у с. Городещині Поліського р-ну Київської обл. від Цудінович Федори Климівни, 1917 р. народж.

²⁵⁸ Зап. 21.08.1994 р. у с. Мусійках Іванківського р-ну Київської обл. від Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. народж.

²⁵⁹ Зап. 13.08.1998 р. у с. Термахівці Іванківського р-ну Київської обл. від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. народж.

²⁶⁰ Зап. 25.08.2004 р. у с. Білятичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Сороки Мотрони Марківни, 1934 р. народж., уродженки с. Кричильська цього ж р-ну.

²⁶¹ Зап. 26.09.2006 р. у с. Нобелі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Юхнович Віри Григорівни, 1922 р. народж., уродженки с. Прикладників цього ж р-ну.

²⁶² Зап. 27.09.2006 р. у с. Сенциях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. народж.

Русавкі – гето як діти бігають да жито помнуть, до кажуть, шо як русавкі²⁶³.

Колись в старовину, мати розказувала, люди бачили русалок. То в жити^і вони²⁶⁴.

Лише у с. Задовжжі вдалося записати інформацію, звідки ж вони з'являються у житах: “То вони з кладбіща виходили. І тиждень до Зелених свят на кладбіща не ходили, бо нема їх там”²⁶⁵. У с. Старих Конях конкретизовано, що русалки ходили не просто по житу, а по межах у житах²⁶⁶.

Жито (спорадично – воду) називають місцем перебування русалок і на Володимиреччині:

Моя свекруха казала, шо йшла. Така спека була, то вона йшла кудись і, каже: йду – і так жито волнами. Я дивлюся: три дівчинки несли на коромислі воду. Каже: я постояла, постояла, а вони по житі, – каже, – не побачила, де поділись²⁶⁷.

У житах найчастіше нібито бачили русалок і на Камінь-Каширщині та Ратнівщині, особливо тоді, коли жита квітують, у льононі, на “могилках”, у житі біля “могилки”, у лісі, на стіжках. Іноді тут теж конкретизують: “То вони по

²⁶³ Зап. 28.09.2006 р. у с. Серниках Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Полухович Ганни Яківни, 1921 р. народж.

²⁶⁴ Зап. 29.09.2006 р. у с. Неньковичах Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. народж.

²⁶⁵ Зап. 26.09.2006 р. у с. Задовжжі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. народж.

²⁶⁶ Зап. 29.09.2006 р. у с. Старих Конях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Цикун Наталії Никифорівни, 1928 р. народж. Зазначимо, що спорадично локусом русалок називають саме межу між полями, а не безпосередньо поле, і на теренах етнографічної Волині: “Бачили люде, це ше не такі, як я, хоча й я вже в літах: ходе поміж межи, – шо оце ваше поле, а це моє, – а вона йде межею і шось там балакає собі, шо не сій муки на діжку і не три ноги об ніжку” (Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. Інформатор себе не назвала); “Колись-колись були русалки, як поля були. А сьо[го]дні русалка буде, як сьо[го]дні трактор, сьо[го]дні межи нема, ничо[го] нема?” (Зап. 24.07.2007 р. у с. Великому Скніті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. народж.).

Ймовірно, що у даному разі, як і в інших народних уявленнях про межу, її особливий демонологічний статус зумовлений архаїчним способом поховання самогубців, згадки про який донині збереглися на Волині: “За ціх, шо руки наклали на себе, то я цього не чула. Їх хоронили або під кладбіщем, або на межах, де поле з полем сходяця, от нашого колгоспу поле і другого села поле... Колись казали – не межа, казали – границя. То то на самій границі закопували, не під нею. Знака там ніякого не ставили” (Зап. 16.07.2007 р. у с. Малому Скніті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. народж.); “Як не так помер, то на могилках не ховали – їх на границю вивозили ховали, на межі між полями хоронили” (Зап. 14.07.2007 р. у с. Великому Скніті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. народж.). Додамо, що як і на Зарічненщині, доміантним типом русалки у Славутському районі є засватана дівчина, котра вкоротила собі віку через кохання, відтак – самогубиця, отож локалізація русалок на заміжках виглядає доволі логічною.

²⁶⁷ Зап. Р. Беднарська, М. Іванищук 10.07.2007 р. у с. Старій Рафалівці Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Ткач Надії Пилипівни, 1925 р. народж.

межах між житами. Колись же межі були широкі”²⁶⁸. “Бігали по житах” русалки вдень, близько першої години пообіді. Там, де ходила русалка – “не значить”, “сліда нема ніде”. Зустрічаються відомості про те, що русалки тримають одна одну за руки; що вони, танцюючи, рвуть у житах волошки; бігають, бавляться на “стожку”. Вони часто ходять не поодинці, а “рійчиком”, при цьому сміються, регочуть; ходять “ключем”; по троє. Вважається, що вони не можуть переходити через дорогу: “А вже вона на дорогу не піде, вже вона через дорогу не перейде, та росалка. Їй не положено переходити через дорогу”²⁶⁹. Заодно з житом можуть фігурувати й береги водойм: “З жита колись виходили, по берегах”²⁷⁰.

Звідки вони з’являлися у житах і куди щезали потім – невідомо: “А хто ж його знає: чи вони виходять з землі, чи вони де з тієї сторони. А хто ж їх знає, де вони діваються: чи вона пушла, чи полетіла”²⁷¹. У с. Залазькому вважають, що вони “із жита виходять. А потом назад ідуть у жито”²⁷². Як звичайно, проте, респонденти вказують на божественне втручання: “Ідуть, куди їм Бог указує дорогу”²⁷³; “То, може, з неба де їх Господь присилає. А потім – звідки вони прийшли – туди йдуть”²⁷⁴; “Так Бог посилає їх. То їм так Бог добре дає”²⁷⁵. І лише в одному випадку респондент відтворила найбільш логічно сподівану версію:

Так пояснювали нам наші старики, що то виходили русалки з могілок. Просто виходили, як то кажуть, із тогб світу. А по якій статті, ми геть вам не пояснимо сьогб”²⁷⁶.

²⁶⁸ Зап. 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Денисюк Єви Іванівни, 1930 р. народж.

²⁶⁹ Зап. 15.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. народж. Наведена інформація корелює із спорадичним переконанням у тому, що русалки не можуть переходити межу, зафіксованим у Білорусії: “Через межу ёны ни пиряскоучь, бо высоко, а ўдоль межи догоняць” (*Шейн П. В.* Материали для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Санкт-Петербург, 1903. Т. 3: Описания жилища, одежды, пищи, занятий; препровождение времени, игры, верования, обычное право; чародейство, колдовство, знахарство, лечение болезней, средства от напастей, поверья, суеверья, приметы. С. 319 [Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. Т. 72]).

²⁷⁰ Зап. 10.07.2002 р. у с. Залухові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Колос Ювхимії Андріївни, 1931 р. народж.

²⁷¹ Зап. *І. Парій* 15.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Михальчук Марії Федорівни, 1922 р. народж.

²⁷² Зап. 12.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Митчик Варвари Кіндратівни, 1924 р. народж.

²⁷³ Зап. *І. Парій* 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шумик Софії Яківни, 1932 р. народж.

²⁷⁴ Зап. 15.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. народж.

²⁷⁵ Зап. 18.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. народж.

²⁷⁶ Зап. 20.07.2000 р. у с. Самарях Ратнівського р-ну Волинської обл. від Федорук Єви Василівни, 1932 р. народж.

У випадках, якщо русалками вважають утоплеників, побутує й версія про те, що “русалки з води виходили” (сс. Хабарище, Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл.). Подекуди це уявлення навіть може бути мотивоване: “Помилася, чистенька, заходить вона в гості. (А з могилок русалки не приходили? – В. Г.) Тільки з води. Вони повинні прийти чисті, передіти”²⁷⁷.

Час появи. Час з’яви русалок, як переважно вважають на теренах Середнього Полісся, цілий Русальний тиждень – аж до “Розигр”, чи “Розирг”: “Це тільки тиждень вони ходили, а куда дівались – невідомо”²⁷⁸; “То тільки Тройца – столькі їм житъ, а далі вони тіряють силу. То їм Бог так дав. Розигри – це вроді як розходяца русалкі”²⁷⁹; “Потім зникають: от біліє – і вже не побачиш”²⁸⁰.

“Розирги” справляли, “проводили” русалок у понеділок (спорадично – у вівторок) тижня після Трійці²⁸¹: “Після Трійці, у понеділок, через тиждень, Розирги справляли. Пили гарелку, танці справляли”²⁸²; “Розирги святкували: после Трійці через тиждень проводят русалки”²⁸³; “Ну, от при Проводах, як уже провозають русалки, дівчата віночки такі в’ють, ідуть десь до броду, пускають тії віночки – то наче для русалок”²⁸⁴.

Проводи русалок супроводжувалися піснями:

Проведу я русалочки в чистий бор,
Сама вернуса в батьков двор.
Нате вам, русалочки, любобобу (любистку. – В. Г.),
Да не снітьса мені в комору²⁸⁵.

²⁷⁷ Зап. 09.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Степанюк Ганни Іванівни, 1923 р. народж.

²⁷⁸ Зап. 15.08.2004 р. у с. Ігнатполі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Лісовської Марії Антонівни, 1940 р. народж.

²⁷⁹ Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. народж.

²⁸⁰ Зап. 27.08.2004 р. у с. Карпилівці Сарненського р-ну Рівенської обл. від Тарасюк Анастасії Харитонівни, 1927 р. народж.

²⁸¹ Обрядовість проводів русалок на Середньому Поліссі докладно описав К. Кутельмах (*Кутельмах К.* Русалки в повір’ях поліщуків. С. 122–139). Її торкалася також С. Толстая (*Толстая С. М.* Полесский народный календарь. Материалы к этнодиалектному словарю. Р–Я // Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья. Москва, 1995. С. 258).

²⁸² Зап. 16.08.1994 р. у с. Красятчихах Поліського р-ну Київської обл. від Томченко Віри Кузьмівни, 1927 р. народж.

²⁸³ Зап. 17.08.1994 р. у с. Вересні Поліського р-ну Київської обл. від Новак Марії Василівни, 1918 р. народж., уродженки с. Вовчкова цього ж р-ну.

²⁸⁴ Зап. 21.08.1994 р. у с. Мусійках Іванківського р-ну Київської обл. від Машини Ольги Йосипівни, 1929 р. народж.

²⁸⁵ Зап. 25.08.1994 р. у с. Обуховичах Іванківського р-ну Київської обл. від Караки Ольги Корнійни, 1929 р. народж.

Ідїть, русалочки, в зелений бор,
Да не приходьте у наш двор,
Ідїть, русалки, до зеленого бору,
Да й не йдїть у мою комору²⁸⁶.

Жала дівка жито з росою, –
Вийшла гарна дівка з косою.
Коли під'їжджає козак:
– Здрастуй, дівко молодая.
– Здрастуй, козаче, як ти мене знаєш,
Шо ти мене на полі познаєш?
Іди собі з Богом,
Іди да справляйсь,
А я йду додому,
Проведу русалку аж в бор,
А сама пойду додому²⁸⁷.

А в нашої русалочки
Да й головка болить;
Ти ж моя да й русалочка,
Ти ж моя виноградочка!*

А в нашої русалочки
Да й ручки болять;
А в нашої русалочки
Да й колінця болять;
А в нашої русалочки
Да й ножки болять;
А вже наша русалочка
Зажурилася,
Да й на травку русалочка
Покотилася²⁸⁸.

Крім Русального тижня, респонденти із Середнього Полісся появу русалок пов'язують із жнивими, росою, цвітінням волошок і святом Івана Купайла: “Коло жнив, як роса ходить”²⁸⁹; “У жніва”²⁹⁰; “Коли волошка в житі цвіте”²⁹¹; “А це

²⁸⁶ Гарасим Я. Поетичні жанри поліського фольклору // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1997. Вип. 1: Київське Полісся. 1994. С. 220.

²⁸⁷ Зап. 23.08.1994 р. у с. Чапаєвому Поліського р-ну Київської обл. від Гриви Марії Петрівни, 1912 р. народж. На жаль, текст відтворено зі значними вадами, проте наводимо його тут, ураховуючи раритетність русальних пісень на сучасному етапі запису.

* Рефрен.

²⁸⁸ Гарасим Я. Поетичні жанри поліського фольклору. С. 221.

²⁸⁹ Зап. 24.08.2004 р. у с. Тинному Сарненського р-ну Рівенської обл. від Корінець Марії Григорівни, 1936 р. народж.

²⁹⁰ Зап. 25.08.2004 р. у с. Білятичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Кравчук Уляни Степанівни, 1927 р. народж.

²⁹¹ Зап. 25.08.2004 р. у с. Любиковичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Домни Хомівни, 1935 р. народж. Свого прізвища респондент не назвала.

все на Івана Купала. Може, й на Трійцу, і на Трійцу так кажуть”²⁹²; “Це як вже Іван Купайло, да вони будто вмирають. Ото вже вінки на воду – вони виходять”²⁹³. Зрідка стверджують, що вони з’являються “ночию, вони тольки до трох часов ночі”²⁹⁴, у чому вбачається згадувана вже паралель між русалками і “нечистою силою”.

На Західному Поліссі часом з’яви русалок також переважно вважають Трійцю і Русальний (Русавний, Русалний) тиждень, або ж Русалку (Русавку, Русалницю), – тиждень після або, рідше, перед Трійцею:

Русалний тиждень пирід Трійцею. Ни можна той тиждень виходити до поля, до жита, бо русалка може налякати, так казали²⁹⁵.

Русалний тиждень после Трійци – не мо[ж]на в жито йти, бо русалки пу жити^і ходять²⁹⁶.

Вкрай рідко схожу назву має четвер після Трійці:

Русалки – гето после градової середи четвер – Русалки, кажуть. Той день на могілки йдуть. Заносять шо-небудь, якусь кленину, в той четвер после Трійци, затикають в могилу кльон²⁹⁷.

Появу русалок тут часто пов’язують з полуденною порою:

Вони на Трійцу виходят. На перший день Трійци. В дванадцять часов дня²⁹⁸.

Літом в повдень страшно було ходити, бо з жита вони виходили: у вінках, у лентах²⁹⁹.

В Русальний тиждень (ходять. – В. Г.) від одного часу до трьох³⁰⁰.

²⁹² Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Кириленко Ольги Іванівни, 1923 р. народж.

²⁹³ Зап. 22.08.1994 р. у с. Стешині Поліського р-ну Київської обл. від Карась Єлизавети Дмитрівни, 1911 р. народж.

²⁹⁴ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Васильчук Анастасії Євхимівни, 1912 р. народж.

²⁹⁵ Зап. 26.09.2006 р. у с. Задовжжі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. народж.

²⁹⁶ Зап. 24.09.2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шарко Марії Кіндратівни, 1932 р. народж.

²⁹⁷ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Март Павлини Матвійвни, 1932 р. народж.

²⁹⁸ Зап. 24.09.2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. народж.

²⁹⁹ Зап. 29.09.2006 р. у с. Неньковичах Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. народж.

³⁰⁰ Зап. Н. Левкович 15.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Лук’янчук Єви Яківни, 1949 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

Крім Русального тижня, на теренах Західного Полісся побутують і дещо відмінні варіанти, пов'язані, як звичайно, із житом (іноді – з лісом): русалки з'являються “од Трійці до Петра, де ліс”³⁰¹.

Єк жито вже велике³⁰².

Од Трійці до Івана³⁰³.

Просля Трійци вони, у жнива³⁰⁴.

То поки жито, то вони ходять³⁰⁵.

Ну ето вони перед Купайлом, перед Іваном Купалним, бігали по житові³⁰⁶.

В нас говорять, що вони на ріці не сидять, та в житах ходять найбільш, покіль жито, – ходять. То найбільш на Івана Купала. На Івана Купала і на Трійцу першого дня, в неділю – ето вредні дуже дні, купатися не можна³⁰⁷.

На Зарічненщині зафіксовано також варіант, що час русалок наступає після Іллі:

Як прошов вже Іван Купальний да прошла Ілле – то не купайтеся, бо то вже после Іллі русалки купаюца, то купатись не можна було, йти у воду не можна було, бо каже, як зайдеш у воду, то можуть забрати, – русалки очі позаливають, і не вийдете з води. Ето вже вони купаюца аж до Сплєння, Успенія Божої Матері, 28 серпня, три неділі³⁰⁸.

³⁰¹ Зап. 13.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Мельчук Марії Адамівни, 1927 р. народж., уродженки с. Ракового Лісу цього ж р-ну.

³⁰² Зап. 10.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

³⁰³ Зап. 09.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Зайця Павла Мефодійовича, 1937 р. народж.

³⁰⁴ Зап. 14.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. народж.

³⁰⁵ Зап. 25.09.2006 р. у с. Острівську Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Харковець Ольги Василівни, 1934 р. народж.

³⁰⁶ Зап. 27.09.2006 р. у с. Сенцицях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. народж.

³⁰⁷ Зап. 26.09.2006 р. у с. Заозір'ї Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Філончук Любові Андріївни, 1930 р. народж.

³⁰⁸ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. народж.

Згідно з поширеним серед поліщуків звичаєм, зажинати годилося до Петра, навіть якщо жито нестигле. На Камінь-Каширщині зафіксовано відомості, які пов'язують цей звичай із русалками: “Жита вжнемо хоч снопочок до Петра. Кажут – будут русавку ховатися тамка, змогувати будут”³⁰⁹.

Побутує на території Західного Полісся й термін “Розирги”:

І вона з волошки веночки плете і ходить – после Трійци Розирги, неділя после Трійци, і вона ходить до Купального Івана. То на ті Розирги розігрвалоса літо з весною: весна одиходить, а літо приходить³¹⁰.

Стосовно сусідньої Волині, то на Славутщині також найчастіше часом появи русалок вважають Русальний тиждень (переважно тиждень після Трійці, інколи – до Трійці):

Росалки в Росалний тиждень ходят, після Трійці³¹¹.

Перед Трійцюю в нас є Русальний тиждень, после Трійці ні – перед Трійцюю; то старі люди казали: “Не піду на поле, бо побачу русалку”³¹².

Водночас часто їх появу пов'язують і з квітуванням жита, з жнивими, Петрівкою, Іваном Купайлом, полуденною чи опівнічною порою Русального тижня чи опівнічною порою на Купайла:

То колись було, мені мама розказувала моя, шо є такий тиждень Русальний, да квітує жито³¹³.

Колись казали, як я була мала, казали, шо в жито не йди, бо квітує жито, і Русальний тиждень, – то там русалки³¹⁴.

В Русальний тиждень ходили. Вони виходили тільки в дванадцять годин ночі, кажуть таке, я не знаю³¹⁵.

³⁰⁹ Зап. 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. народж.

³¹⁰ Зап. 29.09.2006 р. у с. Старих Конях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Цикун Наталії Никифорівни, 1928 р. народж.

³¹¹ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. народж.

³¹² Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. Інформатор себе не назвала.

³¹³ Зап. Л. *Оніщук* 12.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. народж.

³¹⁴ Зап. І. *Розашко* 21.07.2007 р. у с. Понорі Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Надії Сергіївни, 1939 р. народж., уродженки с. Хонякова цього ж р-ну.

³¹⁵ Зап. Л. *Оніщук* 12.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Столярчук Анни Павлівни, 1923 р. народж., уродженки с. Рівків цього ж р-ну.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

Буде приходити в час ночі, може, в два³¹⁶.

Це в жнива так, тоді ж і Русальний тиждень, в Петрівку³¹⁷.

Найбільше вони, кажуть, на Івана Купайлого в дванадцять годин ночі³¹⁸.

Русалки – це з шостого на сьоме (липня. – В. Г.) ходять³¹⁹.

Заборони на Русальний тиждень. На теренах Середнього Полісся, як і Західного, у час з'яви русалок остерігалися йти у ті місця, де їх можна було зустріти. Були також і заборони щодо певних видів праці. Не можна було золити, прати, білити, підмашувати, “бо то гріх”:

Ото як на Русалном тижні печ подмазує, то, кажуть, обдеруть геть за ноч оце все. Не положено³²⁰.

Прати не можна на Русалном тижні. Одна попрапа – то всьо розирвали русалки. І купать не можна дитяти, бо однесуть десь у корчі³²¹.

Побутує і “пом’якшена” версія заборони на прання: “На Русалний тиждень як хош прати – то не унось у хату, бо будут русалки слокотати”³²². З іншого ж боку, вважали, що не можна лишати попрапа на Русальному тижні на ніч, бо “русалка приде поздимає, позакидає”³²³.

На Овруччині впродовж трьох днів Трійці не мели хату, не мазали й не мили, щоб русалки не залоскотали дитину:

³¹⁶ Зап. Л. Оніщук 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. від Гарбарук Марії Нечипорівни, 1930 р. народж.

³¹⁷ Зап. 19.07.2007 р. у с. Губельцях Славутського р-ну Хмельницької обл. від Старпільської Анастасії Степанівни, 1932 р. народж.

³¹⁸ Зап. 19.07.2007 р. у с. Волиці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюк Марії Тимофіївни, 1937 р. народж.

³¹⁹ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Басюк Лідії Григорівни, 1956 р. народж.

³²⁰ Зап. 29.07.1997 р. у с. Кам’яні Олевського р-ну Житомирської обл. від Пилипчук Галини Іванівни, 1942 р. народж.

³²¹ Зап. 15.07.1995 р. у с. Яжберені Народицького р-ну Житомирської обл. від Комарчук Надії Василівни, 1932 р. народж.

³²² Зап. 19.08.1995 р. у с. Латашах Народицького р-ну Житомирської обл. від Нікітчук Насті Ярославівни, 1920 р. народж.

³²³ Зап. 22.08.2004 р. у с. Лопатичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Кравчук Ганни Макарівни, 1938 р. народж.

Колись ходили русалки. І вони, як цей Русалочний тиждень, мерво робили в хаті. Три тижні не можна було не месті хати, не мазат, не ми́т, – нічого не можна було робит. Потому що вони приходили, і еслі застанут дитя в колисці в хаті, так вони його залоскочували. Воно роготало і дитя помирало³²⁴.

На Сарненщині піч не мастили від Паски до Провідної неділі, бо “замажеш росалці очи, то не буде бачить”³²⁵; не підмашували печі на Коляду (тиждень від Різдва до Нового року), від Великодня – до “Вшестя” і в Русальний тиждень (“позамазуваеш очи русалка́м”), а також навіть не виходили з глиною надвір, вважаючи, що “той стокolos, чорне (в житі. – В. Г.) буде”³²⁶. Перед “Троїцою”, як жито квітує, не обмашували хату знадвору в с. Лопатичах на Олевщині, “бо будуть порожні колоски”. Піч у цьому селі не підмашували три дні “Тройци”, не підмашували і не заліплювали глиною шпари ні в стінах, ні в “п’єцу” від Різдва до Нового року і від Великодня до “Прово́д”, щоб худоба чи людина не вродили каліку:

Шпара́ залеплювать не мо[ж]на. Ото ж в нас дерев’яніє хати – шпари, або в п’єцу – залеплювать не мо[ж]на. Бо худобіна вродить калеку, або ти уродиш калеку, як є молода жонка в хаті. То одна жонка – це правда – каже, що залеп’ю шпара́: і вечка вкотила двоє веченят – і задніци так як нема – так як залеп’яні... А одна – од Великодня до Прово́д тоже тогó тижня не залепують, не мажуть, то вона тоже десь мазала, прибирала, десь там пальцем перед печ’ю шарну́ла шпарок, то поросята тоже на двор не ходили. То її мати фельшером, думає – попроколупую, пороб’ю, то попроколупувала, до й пошли на той свет³²⁷.

Також піч не підмашували дев’ять або дванадцять днів за покійником: “Такий закон. Кажуть – на том светі йому очи замазуєш”³²⁸. Вважали, що душа небіжчика ще 9 (12) днів перебуває у хаті, і не підмашували, “шоб не смердело йому глиною”. Після дев’яти днів уже підмашували, мили і посівали житом, “шоб життя продовжувалосо у хати, хвátить цих мерцов”³²⁹. На Овруччині стверджували: “Це як умёрло хтось на Русальном тижні, то не можна на том тижні печ подмазувать, бо ето погано для егос душе. То це так, в кого покійник, але й дрúгíє знали”³³⁰. Заборона на роботу в полі подекуди стосується “Розигр”:

³²⁴ Зап. 15.08.2004 р. у с. Ігнатполі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Лісовської Марії Антонівни, 1940 р. народж.

³²⁵ Зап. 24.08.2004 р. у с. Тинному Сарненського р-ну Рівенської обл. від Бакунець Ніни Тимофіївни, 1932 р. народж.

³²⁶ Зап. 27.08.2004 р. у с. Карпилівці Сарненського р-ну Рівенської обл. від Тарасюк Анастасії Харитонівни, 1927 р. народж.

³²⁷ Зап. 22.08.2004 р. у с. Лопатичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Кравчук Ганни Макарівни, 1938 р. народж.

³²⁸ Зап. від того самого інформатора.

³²⁹ Зап. від того самого інформатора.

³³⁰ Зап. 17.08.2004 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. Інформатор себе не назвала.

одна жінка винесла дитину в поле і почала працювати. Раптово знявся вітер, підхопив ту дитину, перекинув, пеленки зніс, що й не знайшли. “Николи не мо[ж]на в цей день робіть, бо це русалкі вже таке” – резюмувала респондент³³¹.

Пов’язані з русалками заборони золити одяг, підмашувати, підбілювати хату чи піч безпосередньо корелюють із заборонами, пов’язаними із пошануванням померлих. Подекуди у той день, коли у сім’ї був мрець (іноді конкретизується, що за покійними батьком чи матір’ю), наприклад, у понеділок, вівторок тощо, – не золити одягу “поки й тямили”, тобто поки й пам’ятали³³². За покійником рік не підмашували припічка, хату, не білили. У с. Неньковичах з цього приводу навіть зафіксовано таку бувальщину: “Померла наша мати, а ми помазали, і приснилась мені мати, стала передо мною, і вся в крейду забіляна”³³³. Якщо ж змушені були трусити комина і підмашувати, то на могилі небіжчика “застілають на гочі (очі. – В. Г.) латочку. Да помазали, то тоді стягають того рушничка в ноги”³³⁴; “Як мрець єстя, то раньче ходили на кладбіща да накривали могилу скатертю якою, як хату білиш. То по всій могилці розстелили, щоб, каже, вочи (очі. – В. Г.) не затрусити вмёрлому. А в гете врем’я – до зразу на гроб матер’ял кладуть, да ніхто вже не ходе да не закриває”³³⁵. У с. Кухчому рік не білили за старшим у хаті померлим. Не білили і на так звані “баби” (ранок суботи після “дедів”), “бо кажуть, якшо баби немає живої, то забілиш очі”³³⁶. У новій хаті рік не забілювали стелю над піччю³³⁷. Не забілювали від Великодня до Знесення, а також “на Дедовим тижні” – перед Трійцею тощо³³⁸. Не підмашували печі у поминальні дні: “Є такий дні, шо ото поминална субота, поминати родичув своїх. Ото пудмазувати печі не можна. Ну, кажуть, шо ти своїм покійникам, родичам, вочи замазуєш”³³⁹. Не золити й не білили на Великодному тижні: “Золити тоже в п’єтницю й середу Великодну не можна було. То будьго в когь є вмерші – то

³³¹ Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. народж.

³³² Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. Інформатор себе не назвала.

³³³ Зап. 29.09.2006 р. у с. Неньковичах Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. народж.

³³⁴ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. Респондент себе не назвала (1926 р. народж.).

³³⁵ Зап. 27.09.2006 р. у с. Сенчицях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шкльоди Єлизавети Олександрівни, 1936 р. народж.

³³⁶ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. народж.

³³⁷ Зап. від того самого інформатора.

³³⁸ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Март Павлини Матвійвни, 1932 р. народж.

³³⁹ Зап. 17.07.2000 р. у с. Самарах Ратнівського р-ну Волинської обл. від Штик Ганни Яківни, 1935 р. народж.

то до тих вмёрших шось доходить”³⁴⁰; “В п’ятницю, суботу до Велікодня не мо[ж]на пёчі беліти – і худоба слёпне, і на люди падає на вочі. Золити не мо[ж]на цілий піст у п’ятницю. П’ятниця така вилика – і не мо[ж]на золити”³⁴¹.

На Зарічненщині тиждень після Трійці (у с. Кухчому його називають “Русалница”) не ходили у поле полоти, “бо все всихати буде”. Четвер після Трійці тут же називають “Русалка”, “Вмерлих Трійца”, “Умерлих Трійца”, “Троїца померлих”, “Намска Трійца”, “Навська Трійца”, “Трійца покойників”. Його вважають великим святом:

То ми празнуємо той день, не робимо нічого³⁴².

То в нас з обідами не ходили, то в Рокитнівському районі ходили. Але на мógилки в той четвер то ходили³⁴³.

То в кого, як от ще но рік умер, то йдут на кладбіща, помоляца³⁴⁴.

Йшли на мógилки, несли продукти, випивали, молилися³⁴⁵.

На мógилки йдуть. Заносять шо-небудь, якусь кленину, затикають в могилу кльон³⁴⁶.

Позаяк “русалка ходить”, то на Камінь-Каширщині у Русальний тиждень не золили одягу, не прали і не просушували полотна, не качали його, не стелили для вибілювання на росу по лугах, по “обміжках”, “заміжках” (вужьких смугах землі між нивами). Інакше русалки “покусают” (“поїдят”, “погризут”, “поглоют”, “посічут”, “дирочки пороблят”, “подерут”) полотно – “так як то зубами: там дирочки, там дирочки... так як то попрокусувано”; “накакают” на полотно; “походять” по ньому – “такі сліди малейкі видно”. Визолений одяг русалки заберуть собі. Білити полотна не можна було: “Бо очі заливаєш (русалкам. – В. Г.). Ну бо то Русавний тиждень, а вони ж з водою мають діло”³⁴⁷; “Бо русавки

³⁴⁰ Зап. 14.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Макарчук Ярини Олександрівни, 1934 р. народж.

³⁴¹ Зап. 18.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. народж.

³⁴² Зап. 24.09.2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. народж.

³⁴³ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. народж.

³⁴⁴ Зап. 27.09.2006 р. у с. Сенциях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. народж.

³⁴⁵ Зап. 26.09.2006 р. у с. Задовжжі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. народж.

³⁴⁶ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Март Павлини Матвійвни, 1932 р. народж.

³⁴⁷ Зап. *І. Парій* 14.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

ходять пу землі, та й не мо[ж]на рузстелювати – упавало на льон – льон росте – а русавки пу полотні ходять – значить, льон повилягає, погниє. Вже той тиждень полотна не розстелювали”³⁴⁸. У Русальний тиждень не можна було золити, “щоб русавци очей ни зазолити”³⁴⁹. Не городили у той тиждень. Дехто нічого не “підмазував” глиною – “ніби тиє росавки позамазуєш”³⁵⁰. Не можна було купатися.

Схоже вважали і на Ратнівщині:

(На Русалницю. – *В. Г.*) рубати не можна, різати не можна, шити, голкою колоти. Полотна не можна білити, бо, кажуть, русалки походять по йому і буде сліди знати на полотні. Городити не можна було, бо дощу не буде³⁵¹.

Городити не можна було в Русалницю. Дощ, кажуть, не буде йти. Тички тикати не можна було – колка забивати. З полотном не робили нічого, бо русалки украдуть³⁵².

После Трійци є такий, кажуть, Русальний тиждень. Не полють вже нічого. Кажуть, що русалки шось помішають³⁵³.

Майже такі самі заборони побутують і в близьких до Середнього Полісся районах Волині. Для прикладу наведемо відомості зі Славутського району Хмельниччини:

Після Трійці, кажуть, в город не можна йти нічого тамка садити, бо Росальний тиждень, – кажуть, не виросте³⁵⁴.

Той тиждень (Русальний. – *В. Г.*) не мо[ж]на йти в капусту (щоб не посохла. – *В. Г.*), не мо[ж]на шити, не мо[ж]на мастити. Першого тижня Великого посту не мо[ж]на білити, а в суботу ці всі сім неділь посту не мо[ж]на білити в хаті, бо покойнікам замазуєш очі, шось вони будуть обіжатися³⁵⁵.

³⁴⁸ Зап. 18.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шурмик Зої Яківни, 1932 р. народж.

³⁴⁹ Зап. 12.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Митчик Варвари Кіндратівни, 1924 р. народж.

³⁵⁰ Зап. 19.07.2004 р. у с. Ворокомлому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. народж.

³⁵¹ Зап. 16.07.1999 р. у с. Турі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Зварич Марії Михайлівни, 1930 р. народж.

³⁵² Зап. 18.07.1999 р. у с. Турі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Борошук Теклі Андріївни, 1930 р. народж.

³⁵³ Зап. 07.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. народж.

³⁵⁴ Зап. 18.07.2007 р. у с. Клепачах Славутського р-ну Хмельницької обл. від Котюк Надії Олексіївни, 1942 р. народж.

³⁵⁵ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. народж.

І зара ми не білимо, не шисмо, не мажемо, як Русальний тиждень, щоб русалок тих не злити³⁵⁶.

І не білили, і не стірали (в Русальний тиждень. – В. Г.). І полотна не білили – віхор забере. Їдна жінка полотно застелила, то коли схопився вихор, то виніс те полотно стовпóm так як до неба. Далє-є еко запер їй закрутив³⁵⁷.

Казали, шо пулотна не мо[ж]на білити, бо русалка може забрати: прийти схопити да й понести³⁵⁸.

А золити не мо[ж]на було тоді, як хтось умре, чи батько, чи мати, – то не золили, і не стірали, і не мастили, поки сорок день не вийде. Душа ше в хаті, то не можна те робити³⁵⁹.

У п'ятницю, в кого батьки померли, то не мо[ж]на мастити, бо батькам гочи (очі. – В. Г.) пузамашуєш³⁶⁰.

Золити в понеділок і п'ятницю не можна. Білити в п'ятницю навидло пужару не мо[ж]на і навидло худоби, щоб не хворіла, і пукойнікам гочи замашуєш. Шити в п'ятницю не мо[ж]на, бо гочи зашиваєш³⁶¹.

Натомість городити у цьому районі остерігалися лише на Провідному тижні. Зазначимо, що заборонами на певні види праці просякнута майже вся календарна обрядовість, і стосуються вони насамперед тих днів, у які поминають померлих, а також так званих “варовитих” свят.

Прояви щодо людей. За винятком родичів, прояви русалок щодо людей майже завжди ворожі, про що на теренах Середнього Полісся побутує безліч бувальщин та оповідок на зразок такої:

Було моїй сестрі чотирнадцять год. Йдем на Тройцю до церкви у Вовчков. Ідем з церкви, заходим на кладбіща. Як уже виходити із могілок, а воно тако: одна (русалка. – В. Г.) – на хрест, да тако переважаєця, в таком білом, да друга тако – переважаєця. Ех, ми як стали бігти, а вони – за нами. Я втікла, а сестричку мою

³⁵⁶ Зап. Л. Оніщук 15.07.2007 р. у с. Нараївці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Ковальчук Катерини Никифорівни, 1937 р. народж.

³⁵⁷ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Свідзінської Марини Захарівни, 1929 р. народж.

³⁵⁸ Зап. 24.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Нужди Катерини Іванівни, 1927 р. народж.

³⁵⁹ Зап. 14.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Несен Ганни Іванівни, 1928 р. народж.

³⁶⁰ Зап. 15.07.2007 р. у с. Нараївці Славутського р-ну Хмельницької обл. від Боркалюк Віри Фамілівни, 1923 р. народж.

³⁶¹ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Швидюк Катерини Аврамівни, 1935 р. народж.

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

пойняли, да за поли назад тягнуть да й тягнуть, а я голошу, і воно голосить, а вони лоскочуть і лоскочуть. І залоскотали її, і вона пожила два м'єсаці і вмерла, о. Да не могла ні сядати, ні лягати, ручки складе да стоїть день. Були у б'єлом. Женщини, пожилії трохи. От тепер їх нема, а тоді ж точно були. Не брешу. Шоб не залоскотали, треба було шпільку зацепнуть³⁶².

Русалки могли втопити, “загельготати”, “заслокотати” (залоскотати); як дещо рідші варіанти – покусати, пощипати, сколоти голками до смерті, так що людина вся була у синяках, попусувати щось у господарстві. Особливо небезпечними були вони для дітей:

Де дитина маленька в люльці, то геть загельгоче³⁶³.

У колиці у хатах дітей даже до того залоскочуть, шо умірають³⁶⁴.

Колись у нас, казала одна женщина, шо винесла на Троєцький тиждень дитя на крічі (покричати. – *В. Г.*), в колиці, та й русалки залоскотали – сміялося собі. Не нада виносить мале дитя надвір³⁶⁵.

Ото в одном селі, то казали, шо покинула дитину, а сама там жала чи шо. Прийшла – і дитина нежива. Залоскотали³⁶⁶.

Молодиця пошла на улицю гуляти, а маленьке дитятко русалки залоскотали, воно померло: реберця чорнії були, і груди чорні, і покусали його³⁶⁷.

Гойдаюця на деревах, людей топлять. Моя мачуха була з Димарки, дак вони, русалки (їх, кажуть, заклили), і дитя можуть утопити³⁶⁸.

Пошла женщина на Тройцю полоть город, поклала дитятко в розорі. Те дитятко кричит, – русалка коло його вже загульгочує, гульгоче. Як вони прибіжат туди: там

³⁶² Зап. 28.08.1994 р. у с. Буді Вовчківській Поліського р-ну Київської обл. від Клименко Орини Семенівни, 1911 р. народж.

³⁶³ Зап. 19.07.1997 р. у с. Боровому Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Кляпки Тетяни Григорівни, 1924 р. народж.

³⁶⁴ Зап. 18.08.1998 р. у с. Сукачах Іванківського р-ну Київської обл. від Молочай Теклі Якимівни, 1920 р. народж.

³⁶⁵ Зап. 16.08.1994 р. у с. Володарці Поліського р-ну Київської обл. від Яковенко Софії Тимофіївни, 1919 р. народж.

³⁶⁶ Зап. 24.07.1996 р. у с. Великих Мінках Народицького р-ну Житомирської обл. від Мельниченко Марії Григорівни, 1920 р. народж.

³⁶⁷ Зап. 17.08.1994 р. у с. Вересні Поліського р-ну Київської обл. від Новак Марії Василівни, 1918 р. народж., уродженки с. Вовчкова цього ж р-ну.

³⁶⁸ Зап. 23.08.1994 р. у с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл. від Ребрик Ганни Савівни, 1913 р. народж.

чутно – кричить, як туди – там кричить; бегали, бегали – не мо[ж]на. Та жонка плаче: коли вже лежить те дитя – синє, чорне – русалки загульготали. Вскрузь синє – пощипали його, те дитя, покусали³⁶⁹.

Топлять русалки, як звичайно, тих, хто купається на Трійцю:

Трійця – купацца не мо[ж]на. В нас один – раз нирнув. Кажє – іще мене тягне. Як нирнув, то вже й не винирнув... Вітягуют – перелом позвоночніка. То це русалкі тягнули. Да й затягли³⁷⁰.

Стосовно Західного Полісся, то частотне ототожнення русалок з ангелами спричинило спорадичне переконання у тому, що вони “злого нічого не робили”³⁷¹, “шкоди ніякої не робили”³⁷². Водночас і на Західному Поліссі респонденти часто стверджують, що русалки можуть задушити, “заслокотати”, втопити: “На Русалнім тижні, бувало, боїця їдна в поле йти, бо вони виходять, танцюють, можуть і залоскотати”³⁷³; “На Русалнім тижні русалка може затягнути в воду”³⁷⁴; “То русалки гельготали. Гельгочуть, гельгочуть”³⁷⁵. У с. Грудках зафіксовано оповідку про те, як “Русавки гналися з жита, розірвали дівчину”³⁷⁶. Зазначимо, що наведені переконання втілені не лише у розповідях та оповідках, але й у бувальщинах. Окремі з них доволі реалістичні:

Йду я, йду, аж тразь – стала передо мною – сорочка біла, хустка біла, пацьорки: всьо на їй таке весільне біле вбранє. І йде просто на менє. Ліцо в ліцо йде. А я тако: “А ти, Кажу, куди?!” Як почала вона мені щипатиси. У правці. Ледви ду хати дуйшла. І так, і вже я й не знаю, де вона мені поділаси³⁷⁷.

³⁶⁹ Зап. 18.08.1994 р. у с. Городешині Поліського р-ну Київської обл. від Цудінович Федори Климівни, 1917 р. народж.

³⁷⁰ Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. народж.

³⁷¹ Зап. 11.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Кузьмич Зінаїди Петрівни, 1927 р. народж.

³⁷² Зап. М. Чигінь, С. Корчагіна 10.07.2006 р. у с. Бабці Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Миронюк Оксани Леонтіївни, 1935 р. народж.

³⁷³ Зап. 10.07.2002 р. у с. Залухові Ратнівського р-ну Волинської обл. від Колос Ювхимії Андріївни, 1931 р. народж.

³⁷⁴ Зап. 09.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Степанюк Ганни Іванівни, 1923 р. народж.

³⁷⁵ Зап. Р. Беднарська, М. Іванищук 10.07.2007 р. у с. Старій Рафалівці Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Ткач Надії Пилипівни, 1925 р. народж.

³⁷⁶ Зап. Н. Левкович 07.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Костючик Марфи Савівни, 1939 р. народж.

³⁷⁷ Зап. 07.07.2002 р. у с. Волі Щитинській Ратнівського р-ну Волинської обл. від Герасимик Ніни Захарівни, 1950 р. народж.

На сусідній із Середнім Поліссям Волині від русалок також не сподівалися нічого доброго, вважаючи, що ті можуть утопити чи залоскотати, а переважція поглядів на русалок як на померлих засватаними незаміжніх дівчат зумовила тут наявність специфічної мотивації того, чому русалки можуть утопити:

І хлопець як ходить до дівчини, да дівчина в такий день помре, то вона його викликає да і затягне і го туда. Ну вікликає: вона віходить, а він до єї віходить. Там, де колись зустрічалися, ну туда віходить. І вона з ім буде ходить, і все, а як вже довго будуть ходить, то вона його забіре, він помірає³⁷⁸.

В нас оце років зо двацять було: стара дівка вмерла, і хлопець пішов купатися й втопився, прямо його втягнула, – вона собі пару взяла³⁷⁹.

Лякання дітей. Глибинний масив демонологічної інформації містять висловлювання про русалок, якими дорослі лякали дітей. З одного боку, ці висловлювання характеризуються високим ступенем скепсису, з погляду на ставлення до них самих дорослих, з іншого – саме завдяки їм вірування про русалок постійно підживлювалися у народній пам'яті.

Старші люди зі Середнього Полісся лякали дітей русалками тоді, коли останні в часі Русального тижня хотіли йти скупатися або ж нарвати у квітнучих житах волошок: “Зара з жіта вілезе русалка!”³⁸⁰; “Он русалка йде. Тікайте, тікайте”³⁸¹; “Русалкі можуть затягнути”³⁸²; “Русалки втоплять”³⁸³.

Лякали русалками дітей і на Західному Поліссі. Зокрема, на Зарічненщині про це розповідали так:

Як ми були дітьми, то нас не пускали в жито по волошку, бо, каже, русавка. Дві неділі не пускають, і купатись не дають, бо русавка втопить. Ето десь по Трійци. Русавка вийде з води налякає³⁸⁴.

Русалки ніби по жити¹ ходять, то дітей лякали³⁸⁵.

³⁷⁸ Зап. 18.07.2007 р. у с. Клепачах Славутського р-ну Хмельницької обл. Інформатор себе не назвала.

³⁷⁹ Зап. Л. *Оніщук* 21.07.2007 р. у с. Понорі Славутського р-ну Хмельницької обл. від Мательчук Ніни Михайлівни, 1941 р. народж.

³⁸⁰ Зап. 18.07.1997 р. у с. Сновидовичах Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Старенької Євфросинії Петрівни, 1926 р. народж.

³⁸¹ Зап. 25.08.2004 р. у с. Любиковичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Домни Хомівни, 1935 р. народж. Свого прізвища респондент не назвала.

³⁸² Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. народж.

³⁸³ Зап. 14.08.2004 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Ганни Терентіївни, 1926 р. народж.

³⁸⁴ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухчому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Марчук Віри Захарівни, 1930 р. народж.

³⁸⁵ Зап. 25.09.2006 р. у с. Острівську Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Харковець Ольги Василівни, 1934 р. народж.

Так само і за цих русалок, щоб ми ж не ходили в озеро. Ето нас етим так лякали³⁸⁶.

То щоб не топтали жита ми, то все матері казали: там русалки, залоскочуть тебе³⁸⁷.

То ше казали: не йди на реку, бо русалка схватить да потяне на дно³⁸⁸.

Детей лякали: не йдіте туда, там в коноплях русалка, чи в жити³⁸⁹.

Не ходи, дитино, по жити¹, бо там русавка ходить і тебе каменем заб'є³⁹⁰.

Схожим було лякання дітей на Володимиреччині:

А колись нас лякали, малими, щоб в жито не йшли, бо в житі русалки сидять (у тиждень після Трійці. – В. Г.)³⁹¹.

Казала мені моя баба: не йди в жито, бо русалка товкачем затовче³⁹².

Як жито квітує після Трійці, на Камінь-Каширщині кажуть дітям, щоб не йшли рвати волошки – “русавчині квіти”, за визначенням інформатора зі с. Грудок³⁹³. Лякали дітей: “Не йдіте в жито, бо русавка забере”³⁹⁴; “Не йдіть в жито по волошки, бо русалку зловлять”³⁹⁵; “Русавка зловить. Не йдіте у жито, в траву”³⁹⁶; “Не йди туди, дитино, бо там цинбалка”³⁹⁷; “Йди, йди в жито, там

³⁸⁶ Зап. 26.09.2006 р. у с. Нобелі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Куцевича Олександра Федосійовича, 1939 р. народж.

³⁸⁷ Зап. 29.09.2006 р. у с. Неньковичах Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Никитюк Віри Михайлівни, 1939 р. народж.

³⁸⁸ Зап. 29.09.2006 р. у с. Неньковичах Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Крилюк Ольги Степанівни, 1951 р. народж.

³⁸⁹ Зап. 29.09.2006 р. у с. Неньковичах Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Козанчук Євфросинії Григорівни, 1932 р. народж.

³⁹⁰ Зап. 29.09.2006 р. у с. Старих Конях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Цикун Наталії Никифорівни, 1928 р. народж.

³⁹¹ Зап. А. Вовчак 07.07.2006 р. у с. Мульницях Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Кедич Анастасії Пилипівни, 1950 р. народж.

³⁹² Зап. М. Чигінь, С. Корчагіна 07.07.2006 р. у с. Більській Волі Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Кречик Надії Антонівни, 1951 р. народж.

³⁹³ Зап. 09.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Луцик Євдокії Сергіївни, 1926 р. народж., уродженки с. Осівців цього ж р-ну.

³⁹⁴ Зап. 16.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Шевчик Ольги Іванівни, 1951 р. народж.

³⁹⁵ Зап. 14.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. народж.

³⁹⁶ Зап. 12.07.2004 р. у с. Залаському Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Чурак Анни Лукашівни, 1932 р. народж.

³⁹⁷ Зап. І. Парій 08.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Гришук Ярини Іванівни, 1937 р. народж.

тебе русавки вкусять”³⁹⁸; “Русавки з верцьохами ходять по житові, і дадуть тобі лупня. Скаже: “Чо[го] ходили по житові? То моє врем’я...” Русавка зловить”³⁹⁹; “О, хай но вийде русавка з жита, залоскоче тебе, заговче верцьохом”⁴⁰⁰; “Мерлі вийдуть, русалка вийде, то забере тебе”⁴⁰¹; “Не ходіть, бо так русалки покотять”⁴⁰²; “На діти кажуть, щоб не йшли (в жито. – *В. Г.*), шо в русавки товкач є, залізний”⁴⁰³; “Русавний тиждень після Трійці – русавки з верцьохами ходять та й дадуть тобі лупня. Русавка скаже: “Чого ти ходиш по поли? То моє време”⁴⁰⁴; “Не йди туди (в жито. – *В. Г.*), дитино, бо там цимбавки будут вас бити”⁴⁰⁵. Дітей русалки приманюють, обіцяючи “ленти” зі своїх віночків: “Із віночка вона тако тиї ленти закинула на руку і ки’ває на нас, щоб ми до її пудійшли, показує, шо дасть вона ленту... То ми так ідем дорогою, а вони так ідуть понад житом, рійчиком понад житом, і все нас кличуть, щоб ми пудійшли”⁴⁰⁶.

Не виняток щодо лякання русалками дітей і Ратнівщина: “Ну ото ше лекали, шо не ходіте по житові, бо русалки”⁴⁰⁷.

Лякали цими демонологічними персонажами і дітей етнографічної Волині: “Після Трійці, да не можна йти на город, де чи жито там, чи пшениця, да не можна йти. Колись нас батько лякав. Каже: “Йди-йди, там русалка вискочить”... Або в гурку лізти... То як полізем, то батько: “Вилізіть, бо там русалка! То ж Русальний тиждень!”⁴⁰⁸; “Не мо[ж]на в поле йти, бо росалкі чи в воді, чи в житі сидять, да можуть залускутати”⁴⁰⁹; “Не йди в коноплі, в жито, не йди в бєриг, бо там русалка є, – як тебе перестріне, то залоскоче”⁴¹⁰; “То нас баби лякали, шо

³⁹⁸ Зап. *І. Парій* 08.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Найдич Ольги Миколаївни, 1927 р. народж.

³⁹⁹ Зап. *І. Парій* 17.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Мендель Оксани Дмитрівни, 1931 р. народж.

⁴⁰⁰ Зап. *Н. Левкович* 11.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Тимошик Марини Григорівни, 1933 р. народж.

⁴⁰¹ Зап. *І. Парій* 15.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Михальчук Марії Федорівни, 1922 р. народж.

⁴⁰² Зап. *І. Парій* 15.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Гричковської Ірини Несторівни, 1922 р. народж.

⁴⁰³ Зап. 12.07.2004 р. у с. Залаському Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Чурака Миколи Романовича, 1928 р. народж.

⁴⁰⁴ Зап. *Н. Левкович* 17.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Мендель Оксани Дмитрівни, 1931 р. народж.

⁴⁰⁵ Зап. від того самого інформатора.

⁴⁰⁶ Зап. 15.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. народж.

⁴⁰⁷ Зап. 08.07.2002 р. у с. Хабарищі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Кобак Софії Стефанівни, 1935 р. народж.

⁴⁰⁸ Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. від Антощенко Ольги Яківни, 1937 р. народж.

⁴⁰⁹ Зап. 14.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Лопух Олени Яківни, 1933 р. народж.

⁴¹⁰ Зап. 16.07.2007 р. у с. Малому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Гарбарук Марини Яремівни, 1934 р. народж.

не йдіте до жита чи в коноплі, бо там русалки”⁴¹¹; “Лякали, що русалка зловить, то щоб в горох, в гурку не йшли”⁴¹²; “Кричали баби: “Не йди в поле, бо там росалки”, – а ми ж малі бігали волошку рвати”⁴¹³.

Апотропеї від русалок. На теренах Середнього Полісся оберігалися від русалок переважно за допомогою “татарського зілля” (аїру), полину, м’яти та “тої” (аконіту), тобто рослин з різким запахом, які нібито дуже “смердять” русалкам; ці рослини розкладали по хаті, клали під ліжку, натирали дітей полином (іноді – керосином). У с. Ігнатполі Овруцького району оберегом від русалок вважали волошку. Крім того, поліщуки клали під бік ножа або серпа, защіпали на одязі шпильку. У с. Городещині оберегом вважали троєцькі дерева і май:

Шоб вберегтися, зелене все клали, коло хати забивали зелені палки, щоб не лізли вони (русалки. – *В. Г.*) в хати: так, наче запинки такі робили, бо вони в хату лізли – Боже мой! Цілі дерева вирубували, і застругували, і забивали в землю⁴¹⁴.

Водночас рослини були не лише оберегом проти русалок, а й своєрідною для них офірою: “Лепаху тиждень після Тройці не збирали з підлоги, щоб русалки ходили”⁴¹⁵; “Це як молодий (помер. – *В. Г.*) – венка треба йому надет (на хрест на могилі. – *В. Г.*), а старий – пучечка, або й кветочок покидаєш. На Розирги”⁴¹⁶. У дворі встромляли для русалок клен і березу, “щоб вони там хилиталися”⁴¹⁷. Останні з поданих відомостей цікаві тим, що вони проливають світло на питання – для чого ж насправді маїли хати та вкопували дерева біля входу в житло чи на обійстя під час Зелених свят. З Середнього Полісся певну паралель вдалося зафіксувати на Іванківщині: “В осики трусиця листя через те, що на ньому гойдаюця русалки”⁴¹⁸. Водночас більш глибинний збіг містять відомості з Опілля, згідно з якими у ніч напередодні “Зеленої неділі” на гілки, якими обмаювали будинки та брами, прилітали душі померлих і гойдалися на них, наспівуючи колискових пісень та сміючись. Ці душі, як вважається, покликані були охороняти хати й обійстя від лихих сил.

⁴¹¹ Зап. 24.07.2007 р. у с. Цвітосі Славутського р-ну Хмельницької обл. від Козійчук Марії Іванівни, 1928 р. народж., уродженки с. Варварівки цього ж р-ну.

⁴¹² Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. Інформатор себе не назвала.

⁴¹³ Зап. 17.07.2007 р. у с. Рівках Славутського р-ну Хмельницької обл. від Щасливої Анни Захарівни, 1924 р. ародж.

⁴¹⁴ Зап. 18.08.1994 р. у с. Городещині Поліського р-ну Київської обл. від Цудінович Федори Климівни, 1917 р. народж.

⁴¹⁵ Зап. 25.08.1998 р. у с. Володимирівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. народж., уродженки с. Максимовичів Поліського р-ну Київської обл.

⁴¹⁶ Зап. від того самого інформатора.

⁴¹⁷ Зап. 27.08.1998 р. у с. Підгайному Іванківського р-ну Київської обл. від Горденко Марії Дмитрівни, 1924 р. народж.

⁴¹⁸ Зап. 28.08.1998 р. у с. Шпильях Іванківського р-ну Київської обл. від Масльон Ольги Ювхимівни, 1931 р. народж.

Крім названих, поліщуки використовують ще й інші обереги проти русалок. Одним із них є відомий засіб проти нечистої сили – скласти дулю. Щоправда, іноді респонденти вважають, що “то якби дулю дав, то прибегло б і могло б замучить”⁴¹⁹. Рідкісні відомості зафіксувала на Камінь-Каширщині Інна Парій. Згідно з ними, оберегом від русалок під час праці у полі на Русальному тижні був хліб: “Як робить в полі, то сама не йде, то вдвох-втрох. Ми все брали хліб, то з хлібом безпечно йдеш. Хліб самий головний”⁴²⁰; “Казали: “Йди з хлібом, то безпечно буде. То Господь тебе стереже, хліб свіжий”⁴²¹. У с. Грудках цього ж району почерпнуто інформацію про те, що “хазяйка йшла жати і брала біле плаття, щоб русавка втікала з льону”⁴²².

Підживлення демонологічної традиції. Віра в існування русалок перманентно підживлювалася образками із життя. Для дорослих було важливим, щоб діти, захоплюючись волошкою, не шкодили квітучому житові. Показовими є такі розповіді:

1. Да берем, да ховаємось, а в жито, – попугали. Мама вже кричить із батьком – не лізьте у те жито. А ми ж полезем. Мама (була у мамі стара мама, стара була) взяла марлечку, убматала їє, і вуночка такого зрабила, і та баба пашла, маміна матка, пашла по том, по житі. А мі ж хаваємось там. Такі – я була, і брат, і сестра, утрох... Боже мой! Калі побачили, а Бо[же]! – а та баба оде. А ми – мамочка! Да як закричим: “Русалка!” Як закричим. А матка з батьком смеїця, бо це ж вони віправили. Шоб нас полекать⁴²³.

2. І на Русалний тиждень. Бувало таке. Лякали. Отакі хлопці чудаковаті переодягнуця в білу одежу. В нас один такий був – переодягнувся да пошов, засів там в річці. От вони йдуть, он – як запльохає: “Ох-ох-ох!” – як ото русалка. Господі! Там поперелікувались...⁴²⁴

⁴¹⁹ Зап. 21.08.2004 р. у с. Кишині Олевського р-ну Житомирської обл. від Михайленко Тетяни Іванівни, 1927 р. народж. Зазначимо, що поліщуки доволі часто вважають цей засіб небезпечним і остерігаються його застосовувати, аби не дражнити невідому силу: “Як вихор іде, то або присяд, або мовчи і зовсем не обзивайс. А колись, кажет, тоже якийсь дядько, то дулю дав, як вихор, то тоже, кажут, як схопило, як перло, то не знав, де впаде” (Зап. 20.08.1995 р. у с. Кобилинні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кобилинської Ольги Федорівни (повні відомості про інформатора втрачено).

⁴²⁰ Зап. І. Парій 11.07.2004 р. у с. Осівцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Голодюк Ганни Лазарівни, 1922 р. народж.

⁴²¹ Зап. І. Парій 13.07.2004 р. у с. Залазькому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Ющик Надії Кузьмівни, 1932 р. народж.

⁴²² Зап. Н. Левкович 17.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Мендель Оксани Дмитрівни, 1931 р. народж.

⁴²³ Зап. 13.08.1998 р. у с. Термахівці Іванківського р-ну Київської обл. від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. народж.

⁴²⁴ Зап. 21.08.1994 р. у с. Мусійках Іванківського р-ну Київської обл. від Машини Надії Давидівни, 1927 р. народж.

Про популярність русалок як найколеритнішого на Поліссі демонологічного персонажа найкраще свідчать нібито “русальні” пісні очевидно авторського походження, які спорадично побутують в окремих районах Полісся (також і Волині). Для прикладу подамо одну з них, складену талановитою виконавицею фольклору зі с. Старих Коней Зарічненського району:

У полі-полі Йван волошку косить,
Молода русавка хорошенько просить:
– Покинь, Іване, ту волошку косити,
Де ж я, молоденька, тепер буду ходити?
– Покинь, русавко, по жити¹ бродити,
Ходи до хати вечеру вечерати.
– Вечерай, Йване, поживай здоровий, –
Мене в гайочку дожидає домок новий.
– Ох ти русавочка, невеликая ростом,
Хто ж тобі тут розчісає косу?
– Як нас, Іване, з тобою запивали,
Тоді мені дружки мою косу розчесали,
Да й сплели мені з волошки веночка,
Маршалки зробили з досочок домочка,
Да й не зробили ні дверец, ні воконечка,
Шоб я знала, що доля така,
Не запивалася б така молодая,
Не ходила б тепер по жити¹,
Не виходила б тебе, Йванку, просити,
Не купляла б тобі шаль шовковий,
Да купила б тобі платок терновий⁴²⁵.

Сучасний стан демонологічних уявлень про русалок. Безперечно, демонологія не є закритою, законсервованою системою: вона живе, міняється з плином часу, – врешті, як і традиційна народна культура загалом, зазнає непоправних утрат. Стосовно уявлень про русалок прикметною є одностайність сучасних респондентів у погляді на те, що русалки – явище “одшедших” уже часів і що у наші дні русалок немає⁴²⁶. Найпоширенішою причиною щезнення

⁴²⁵ Зап. 29.09.2006 р. у с. Старих Конях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Цикун Наталії Никифорівни, 1928 р. народж. Більш ранній варіант цієї пісні, ще без деяких куплетів, опублікувала сарненська дослідниця Раїса Тишкевич (*Тишкевич Р.* До проблеми збереження традиційної народної культури Полісся // Полісся: мова, культура, історія: Матеріали Міжнародної конференції. Київ, 1996. С. 301). На жаль, невідомо, чи записувала вона її безпосередньо від авторки слів Н. Цикун. Відсутня у статті і вказівка на авторське походження тексту. За словами Наталії Никифорівни, учасниці відомого далеко поза межами Рівенщини фольклорного гурту села Старих Коней, “Все приїжджають та й питають за ті русальні пісні, то я їм і склала”.

⁴²⁶ Про “закляття” русалок знаходимо й відомості більш ніж столітньої давності: “Цяперь русалок вже нима: ёны закляты, а упяродь были” (*Шейн П. В.* Матеріали для изучения быта и языка... Т. 3. С. 319).

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ПРО РУСАЛОК

русалок вважають “закляття” – або безпосередньо русалок, або землі. Одні інформатори вважають, що заклинав Бог, інші – що громада з хоругвами, очолювана священиком, ще інші – що “знаючі” люди чи землеміри із залізними ланцюгами тощо:

Бог їх заляв, бо вони шкоду робили⁴²⁷.

Колись, як була земля незаклята, то русалкі ходили⁴²⁸.

Колись і русалок бачили, а потім, казали, було якесь заляття і їх заляляли⁴²⁹.

Це колись таке було, а потом їх поступенно позаклінали. Заклялі їх⁴³⁰.

Вони колись чепалі людей. Вони лоскоталі. Ну, то не мо[ж]на було – вже вельмі порчу робілі. То взяли батюшку, і кóрогви тис, все, і люди ходілі да їх заклінали – по полях, по лесах. Да вони не сталі людей чепать⁴³¹.

То казали, шо бачилі, то казали, шо їх заляляли. Ходилі на кладбіще да проклінали. То вже вони тепер не показуюца⁴³².

А заре земля залята, вже нема ничо[го] – ни лякачов, ни русалок⁴³³.

Синок, усякіє були путешествія, були. Ну заре нема їх. Заре нема. Заре такі лекавкі вже – рукатис да ногатис. – А чога немає? – А того, шо Бог його знає, шось таке. Заклялі батюшки⁴³⁴.

Показовим, зокрема, можна вважати й таке висловлювання: “Колись-колись були русалки, як поля були. А сьо[го]дні русалка буде, як сьо[го]дні трактор, сьо[го]дні межи нема, ничо[го] нема?”⁴³⁵

⁴²⁷ Зап. 18.08.1998 р. у с. Сукачах Іванківського р-ну Київської обл. від Молочай Теклі Якимівни, 1920 р. народж.

⁴²⁸ Зап. 19.07.1997 р. у с. Боровому Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Кляпки Тетяни Григорівни, 1924 р. народж.

⁴²⁹ Зап. 27.08.1994 р. у с. Нівецькому Поліського р-ну Київської обл. від Онишко Ганни Андріївни, 1926 р. народж.

⁴³⁰ Зап. 29.07.1997 р. у с. Кам’янці Олевського р-ну Житомирської обл. від Пилипчук Галини Іванівни, 1942 р. народж.

⁴³¹ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Торгонської Марії Дорофіївни, 1922 р. народж.

⁴³² Зап. 10.07.1997 р. у с. Корошиному Олевського р-ну Житомирської обл. від Харипончук Оксани Савівни, 1925 р. народж.

⁴³³ Зап. 22.08.2004 р. у с. Лопатичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Кравчук Ганни Макарівни, 1938 р. народж.

⁴³⁴ Зап. 13.08.1998 р. у с. Термахівці Іванківського р-ну Київської обл. від Притики Анастасії Григорівни, 1920 р. народж.

⁴³⁵ Зап. 24.07.2007 р. у с. Великому Скниті Славутського р-ну Хмельницької обл. від Нужи Катерини Іванівни, 1927 р. народж.

Справді, зміна традиційного трибу життя людей неминуче мусила позначитися і на долі цих фантазійних мешканців Полісся: святих чи грішних, жіночої чи чоловічої статі, молодих чи старих, гарно вбраних чи запущених, мовчазних чи співучих, із залізними товкачами чи у вінках із волошок, – однак безумовно неповторних у своїй розмаїтості і таких, що довго ще будуть збуджувати уяву і простих носіїв традиції, і людей мистецтва.

Підсумки. Як видно з викладеного матеріалу, Прип'ятське, чи Правобережне Полісся донині залишається етнографічним районом, багатим на релікти старожитностей у царині демонологічних вірувань та уявлень. Якщо порівняти дві його частини – Полісся Середнє і Західне, – то спільне у їхніх демонологічних системах, насамперед єдність персонажного складу, є очевидним. Водночас іноді уявлення про певних персонажів доволі помітно відрізняються. В окремих районах Західного Полісся домінує погляд на русалок як на померлих “без пори” дітей, як на ангелів, в інших – як на померлих до весілля засватаних, “запитих” дівчат, як на дівчат, померлих “у чесності”. Побуває тут і наближений до “залізної баби” образ русалки, що ходить у житах із залізним товкачем, “верцьохом”. Натомість для Середнього Полісся найхарактернішим є бачення русалок як народжених / одружених / померлих на Трійцю людей, без огляду на стать чи вік; така візія на Західному Поліссі менш розповсюджена.

І все ж привертає увагу те, що і домінантні, і менш популярні нині середньо- чи західнополіські характеристики демонологічних персонажів украй рідко унеможливають існування одна одної: в одному й тому ж мікроареалі вони можуть функціонувати паралельно, лише у різній пропорції. Пояснення такої ситуації вбачається в апіорній діалектності демонології Прип'ятського Полісся, яка відрізняється не лише стосовно поділу на Середнє і Західне Полісся, а й у межах дрібніших ареалів. Видається очевидним, що демонологічні уявлення літописних древлян, а почасти й інших порубіжних племен, мали від самого початку суттєво варіюватися на значних обшарах їх розселення, залежно від природного розподілу Правобережного Полісся великими водними артеріями, як-от Уборть, Горинь, Стир, Стохід тощо. Спричинена природними факторами (ріками, болотами) відсутність розвинутої мережі регулярних комунікацій упродовж багатьох століть забезпечувала відносно автономний розвиток явищ традиційної культури в окремих групах населених пунктів Полісся. Водночас мала існувати й низка основоположних, спільних для поліської демонології ембріональних ідей-універсалій, виразні сліди яких народна пам'ять зберігає донині.

Як і в багатьох інших наївних картинах світу, демонологічний сектор духовної культури поліщуків ґрунтується переважно на манізмі, уявленнях про посмертне існування душі: чи то у вигляді “дедів”, чи то русалок, домовика, “безпірних” дітей, “лякайла” тощо. Зокрема, вірування у “дедів” та русалок стали підвалинами для формування більшої частини народного календаря поліщуків, низки оказіональних обрядів і табуованих заборон.

Образ русалки у сучасній демонологічній традиції поліщуків об'єднує щонайменше десяток відмінних за характеристиками персонажів. Крім

безпосередньо назви, майже всі вони поєднані винятково однією ознакою – “безпірності”. Відтак, залишаючи відкритим основне питання – щодо генезису первинних, прототипових уявлень про русалок, усе ж припускаємо наявність такого прототипу, основою для формування якого стало пошанування померлих (можливо, ритуально значущою смертю) “без пори” людей.

DEMONOLOGICAL BELIEFS ABOUT MERMAIDS IN THE MIDDLE POLISSIA

Volodymyr GALAYCHUK

The Ivan Franko National University of L'viv, the Chair of Ethnology

The article discusses the traditional ideas of mermaids on the territory of the Middle Pol'issia. There have been elucidated Polishchuk's views on the origins of these demonological characters, their appearance, manifestation, localization, time of occurrence, etc.; has been specified a common basis in the perception of mermaids and souls of the dead in general; has been pointed out the current state in the existence of beliefs about mermaids and the factors which feed demonological traditions. In the article there have been also compared ideas of mermaids in the Middle Polissia with these in the Western Polissia and partially in Volyn. It is stated that the image of mermaid is internally heterogeneous one.

Key words: Polissia, demonology, beliefs, mermaids, souls of the dead.

ДЕМОНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕГО ПОЛУСЬЯ О РУСАЛКАХ

Владимир ГАЛАЙЧУК

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, кафедра этнологии

В статье рассмотрено традиционные представления о русалках на территории Среднего Полесья. На основании преимущественно не опубликованных еще полевых материалов освещено взгляды полешуков касательно происхождения этих демонологических персонажей, их внешности, проявлений, локализации, времени появления и т. п. Отмечено общее в восприятии русалок и душ умерших в целом. Указано на современное состояние бытования верований о русалках и на факторы, содействующие подпитке демонологической традиции. Очерчено особенности среднеполесских представлений о русалках сравнительно с соответствующими представлениями на Западном Полесье и, отчасти, на Вольни. Констатируется, что образ русалки внутренне неоднороден: в нем отслеживаются черты нескольких отличных по характеристикам персонажей, основной объединяющей чертой которых является безвременная кончина.

Ключевые слова: Полесье, демонология, верования, русалки, души умерших.

Стаття надійшла до редколегії 2.04.2007

Прийнята до друку 20.12.2007